

L'ARXIU HISTÒRIC DE LA COMUNITAT DE PROPIETARIS DE LES AIGÜES DE LA SÉQUIA MAJOR DEL PANTÀ D'ELX: UN PATRIMONI DOCUMENTAL VINCULAT A LA GESTIÓ DEL REGADIU¹

Anna Mª ÀLVAREZ FORTES
Institut Municipal de Cultura d'Elx

«Attés que la terra està ploguda, lloat nostre senyor Déu
per tot lo terme y les gens ajen de sembrar»
Contestador de Sitiades, 10 de setembre de 1577²

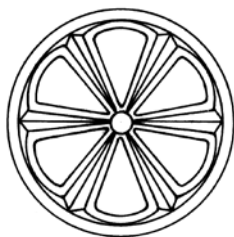
1. INTRODUCCIÓ

El 14 de setembre de 2006 la Comunitat de Propietaris de les Aigües de la Séquia Major del Pantà d'Elx signava un conveni amb l'Ajuntament d'Elx pel qual el fons documental històric de l'entitat es cedia en dipòsit a l'Arxiu Històric Municipal. Per tal de celebrar l'esdeveniment, l'Ajuntament va muntar una exposició, comissariada per l'autora d'aquest article, i que, amb el títol «El Archivo de la Acequia Mayor: una memoria recuperada», volia donar a conèixer als il·licitans i a les il·licitanes la part més significativa d'un patrimoni desconegut i de gran rellevància per la seua relació amb la gestió dels recursos hídrics de la ciutat i el seu terme al llarg del temps.

Aquests dos fets, conveni i exposició, no eren sinó el punt d'arribada del llarg i fosc procés d'organització i descripció de l'arxiu. La realització d'aquesta tasca i el dipòsit dels papers en una institució pública, oberta a tots els investigadors i ciutadans, com és l'Arxiu Municipal, facilita la consulta del fons documental i també, esperem, l'elaboració de nous estudis sobre la cultura organitzativa i material derivada de la gestió de l'aigua del Vinalopó, gestió que va permetre als nostres avantpassats la creació d'un espai agrícola productiu i rendible, capaç no sols d'alimentar els habitants del terme sinó també de crear riquesa.

¹ Dedique aquest article a la Junta Directiva de la Comunitat de Propietaris de les Aigües de la Séquia Major del Pantà d'Elx. Especialment al seu president, Emigdio Tormo Ródenas, que va assumir com a propi el projecte d'organització i descripció de l'arxiu. També al secretari, Gaspar Antón, amb qui he compartit moltes hores a la seu de l'entitat, sempre disposat a facilitar-me el treball. Les fotografies que acompanyen l'article són de Dani Pastor/Grupo Antón Comunicación, per a l'exposició «El Archivo de la Acequia Mayor: una memoria recuperada».

² Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), sig. b/2.

El nostre article pretén fer una aproximació a les institucions que van originar l'arxiu, així com donar una primera notícia del contingut i dels treballs d'organització del fons documental. És part d'un treball de tesi doctoral en fase de realització, susceptible, per tant, d'ampliació i revisió.

2. AIGUA I TERRA: L'ESPAI DEL REGADIU HISTÒRIC A ELX

Com succeïa a València amb el Túria, a Oriola amb el Segura o a Alacant amb el Montnegre, la fecunditat del camp il·licità depenia d'un complex sistema hidràulic que s'abastia d'un únic i escàs recurs: les aigües del Vinalopó. Elx aprofitava els sobrants de les poblacions superiors de la conca i captacions al terme d'Asp, arreplegades pel riu Tarafa o d'Asp. Aquest era el cabal més important abans d'arribar a la vila. El 1910, l'enginyer Próspero Lafarga donava un aforament de 650 l/s durant el període d'estiatge.³ Els sobrants del Tarafa, emmagatzemats pel pantà, segons l'enginyer, eren la principal font del regadiu il·licità.

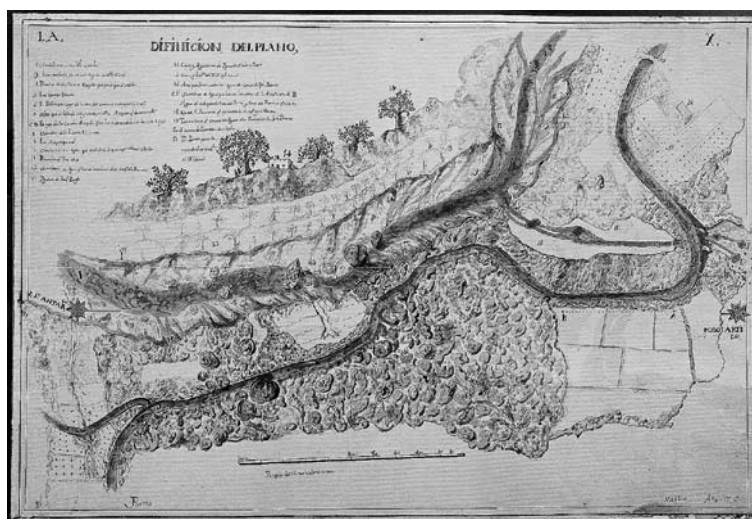

Fig. 1. 1776. Plànol subscrit per Juan Martínez Porras, mestre d'obres de la vila, per a la construcció d'una contraséquia a la serra del Cantalar a causa de l'existència d'albellons que provoquen pèrdues d'aigua a la séquia Major (sig. 125).

³ Próspero LAFARGA, *Los riegos en Elche*, Imprenta de Luis Esplá, Alacant, 1910, p. 6. Actualment la derivació total d'aigua cap a les séquies d'Elx a la presa de Pavia, abans de la cua del pantà, és de 550 l/s (Comunidad de la Acequia Mayor del Pantano de Elche, *Memoria 2005*, Elx, 2006, p. 13)

A Elx, la distinció entre secà i regadiu és essencial, i l'àrea de la séquia Major era la millor irrigada del terme. Situada a la vora esquerra del Vinalopó, aprofita nou de les dotze parts en què es va dividir el cabal del riu. En efecte, ara, com en el passat, el mòdul del riu es divideix en dotze parts alíquotes, o fils, que corren nit i dia en períodes de dotze hores. També s'anomena *fil* al dret de cada regant a disposar de dotze hores d'aigua, a partir del cabal disponible en les preses de distribució de la séquia Major, mig fil són sis hores i tres, una quarta, subdivisió mínima pel que fa a la contractació d'aigua.

Cada vegada més investigadors estan d'acord a datar el naixement del sistema hidràulic i el desenvolupament d'una agricultura de regadiu en l'època andalusina.⁴ Aquesta agricultura té un espai privilegiat a l'entorn de la ciutat. En el centre de la xarxa de séquies, els horts de palmeres eren un element essencial del sistema. Les palmeres resisteixen bé les aigües salobres del Vinalopó, i plantades en files al marge de parcel·les ortogonals de petites dimensions (al voltant d'una tafulla, és a dir, 953 m²) afavorien una millor distribució de l'aigua, facilitaven una menor incidència del vent i de la radiació solar i, per tant, una millor retenció de la humitat. Als bancals es cultivaven magraners, herba alfals per als animals i, fins i tot, algunes hortalisses.⁵ D'altra banda, de la palmera, com es diu també del porc, s'aprofitava tradicionalment tot: els dàtils com a aliment per a la gent i per als animals, les palmes per a la producció de cabassos, estores, graneres, etc., com a element constructiu de sostres i per a l'ús litúrgic del Diumenge de Rams; el tronc, finalment, era utilitzat en la construcció i com a mobiliari (bancs i taules).⁶

Després de la conquesta es va donar una dualitat del regadiu: la séquia Major va regar, amb les nou parts del cabal del riu, les terres assignades als dominadors cristians a l'esquerra del Vinalopó, el que abans era simplement l'horta de la vila. D'altra banda els musulmans van rebre només dos parts per a regar terres situades a la dreta del lilit –l'*Horta dels Moros*–, per la séquia de Marxena. Una última part es va destinar al consum urbà de la població.

Els llibres d'aigües de la Séquia Major, el *Llibre Major* i el *Llibre Xic*, registren les nou parts assignades als repobladors cristians, a raó de sis parts el primer i tres el segon. Aquell arreplega el volum repartit immediatament després de la conquesta; aquest, el cabal distribuït entre els veïns en augmentar la colonització cristiana.⁷

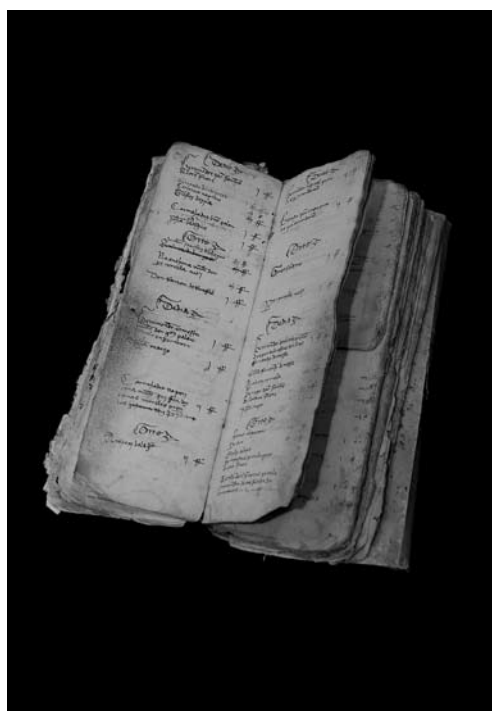
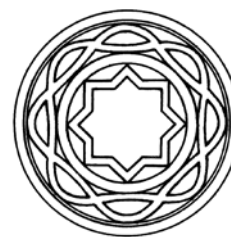

Fig. 2. 1470. Llibre Major (sig. 111).

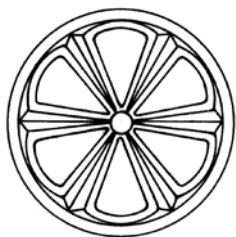

⁴ Entre els estudis més recents citarem: Rafael AZUAR, «Espacio hidráulico y ciudad islámica en el Vinalopó. La huerta de Elche», en *Agua y territorio i Congreso de Estudios del Vinalopó*, Ajuntament de Petrer -Ajuntament de Villena- Caixa de Crèdit de Petrer, Petrer, 1998, p. 11-31; Enric GUINOT i Sergi SELMA, *Las Acequias de Elche y Crevillente*, Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, València, 2003; Luis Pablo MARTÍNEZ, «El valor patrimonial universal dels regadius històrics valencians: el Palmerar i la Séquia Major d'Elx» (en premsa); Carmina VERDÚ, «Madinat Ils. Formació i desenvolupament d'una ciutat andalusina», en *Elx, una mirada històrica*, Ajuntament d'Elx, Elx, 2006.

⁵ A vegades, en la documentació del segle XVIII (els processos del sobresequier), trobem referències sobre cultius limitats d'hortalisses com tomaques, carlotes, ràvens o cebes.

⁶ L. P. MARTÍNEZ, *op. cit.*; C. VERDÚ, *op. cit.* p. 117.

⁷ Segons E. Guinot i S. Selma l'infant en Manuel, primer senyor territorial de la vila cristiana, va retenir una quarta part de l'aigua total (tres parts de dotze) per al reg de les seues heretats, però, en avançar la colonització cristiana, es va veure obligat a repartir noves terres entre els nouvinguts –peonies i cavalleries subjectes

al seu domini— i l'aigua corresponent (*op. cit.* p. 61). D'altra banda, Juan ROCA DE TOGORES, en una memòria sobre els regs a Elx publicada el 1848, exposava, a partir de fonts anteriors, que els tres fils podien ser el resultat d'una ampliació a partir del cabal preexistent o per l'addició d'aigua canalitzada des de Villena (l'informe es troba inclòs en una «Memoria sobre el estado de la agricultura de la provincia de Alicante en 1848 del Comisionado regio de Agricultura Joaquin Roca de Togores y Carrasco», en Javier VIDAL (int. i sel.), *Materiales para la historia económica de Alicante, 1850-1900*, Institut d'Estudis «Juan Gil-Albert», Alacant, 1986, p. 153-154). Pel que fa a l'aigua de Villena, el 20 de juliol de 1276, l'infant Manuel atorgà un privilegi des de Múrcia, pel qual donava als repobladors de la vila d'Elx l'aigua que pogueren canalitzar des de la dita vila (Mª Luisa CABANES, *El Còdex d'Elx*, Consell Valencià de Cultura, València, 1995, p. 124).

Existia aigua d'horts, que el regant podia utilitzar en la parcel·la que desitjara, i de dula—de l'àrab *daula*, 'torn'. Aquesta responia a un torn fix en relació a terres concretes. Històricament regava les terres més externes del sistema i el seu valor, fins a l'assimilació amb la d'horts, ja avançat el segle XX, va ser sempre menor.⁸ La diferència hort/dula respon, segons algun autor, al mateix disseny del sistema en època andalusina, que diferenciaria una horta periurbana com a nucli hídricament privilegiat amb una agricultura

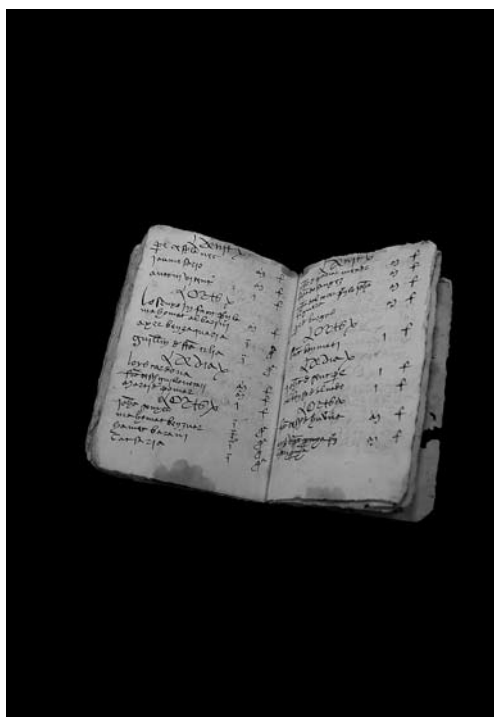

Fig 3. 1480. Llibre Xic (sig. 111).

intensiva, i una corona exterior amb menys dotació, però suficient per a assegurar cultius amb baixos requeriments d'aigua.⁹ Per a altres autors, es tractaria d'una ampliació d'època andalusina o posterior, en aquest cas per tal de facilitar l'assentament de repobladors cristians i, alhora, l'augment de la renda del nou poder feudal.¹⁰

⁸ Segons l'article 125 del reglament aprovat per la Comunitat de Propietaris el 1911 (*Reglamento para el régimen y gobierno de la Comunidad de Propietarios de las Aguas de la Acequia Mayor del Pantano de Elche*, Imprenta de Matias González Soler, Elx, 1912, Arxiu de la Comunitat de Propietaris de la Séquia Major del Pantà d'Elx —a partir d'ací ACPASMPE—, sig. 63/24) els propietaris de dula tenien una «Comisión Especial» per a tractar qüestions de règim interior. En aquell moment, el règim de dules només afectava el partidor d'Aladia. J. Roca de Togores, en l'obra ja citada (p. 132), diu: «se da este último nombre [dula] a los tres hilos constantes que, después de dar impulso al último molino harinero de este término, llamado de Resembanc, pasa a regar la parte meridional de esta huerta». El molí, a la cua del sistema, necessitava aquest volum d'aigua per a mobilitzar les rodes que possibilitaven la mòlta; després, l'aigua regava les terres del sud del terme. Molt de temps abans, Baltasar Ortiz de Mendoza, en un manuscrit titulat *Claridad de la Acequia de la villa de Elche*, datat el 1589, feia referència a l'existència de dules també al nord-est i est de la vila, que posteriorment van desaparèixer per a fusionar-se amb l'aigua d'horts (coneixem el manuscrit d'Ortiz de Mendoza, per la transcripció que va fer Pedro Ibarra en l'*Estudio acerca de la institución del riego de Elche y origen de sus aguas con exposición histórica de antecedentes para conocer el tandeo, reparto, regadores públicos o partidores y régimen que se observa en la administración y venta de estas aguas*, Est. Tip. de Jaime Ratés, Madrid, 1914, p. 102-163)

⁹ Vegeu L. P. MARTÍNEZ, *op. cit.*

¹⁰ C. VERDÚ, *op. cit.*, p. 114. L'autora ressalta la coincidència del nom de dules com Benimonder o Benisarco amb gentilicis d'arran andalusina, mentre que R. Azuar es planteja si l'entitat de la tasca (modificació de la xarxa original i aportació de nous recursos hídrics des de Villena) no justificaria la realització després de la conquesta (*op. cit.*, p. 26).

3. LA PROPIETAT: UN MERCAT DE L'AIGUA

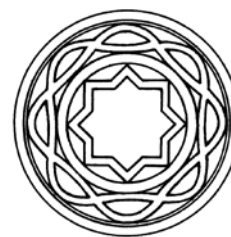
L'aigua és un factor essencial en la producció agrària, és un bé valuós i cobejat, que ha generat conflictes al llarg de la història. El dret d'ús es transforma en domini –en propietat– quan es considera l'aigua un bé per si mateix separat de la terra. Aquest procés s'ha produït normalment en espais agrícoles amb minvats cabals, on l'aigua té un alt valor. El fenomen no és exclusiu d'Elx, sinó que es documenta també ben prompte en altres zones com ara l'horta d'Alacant o el camp de Lorca.¹¹ Però, no sols s'han de tenir en compte condicionaments climàtics o ambientals. La separació també es va donar en zones ben irrigades, com és el cas de Bocairent, a la capçalera del Vinalopó, en estreta vinculació amb l'ampliació del regadiu i amb a la concentració en mans d'un reduït grup de propietaris.¹²

A Elx, en el moment de la conquesta, cada repoblador cristià rebria un cabal adient per a una determinada superfície de terra. Però, unes condicions favorables de tinença de les heretats facilitarien, amb el temps, un mercat dinàmic de l'aigua i de la terra. En efecte, una bona part del terme –el denominat *Franc*– només pagava el delme eclesiàstic i cap altre tipus de cànon senyorial, mentre que el denominat *Donatiu* o *Quatre Alqueries*, molt prompte va substituir l'obligació de servei militar al senyor per un cànon. Un altre factor va ser el desenvolupament d'una agricultura comercial, vinculada entre d'altres productes a l'oli i al sabó, que va fer interessant invertir en aigua com a forma d'aconseguir una posada en valor contínua de la terra.¹³

Els primers testimoniatges procedeixen de contractes privats i fan referència a transmissions per herència de drets d'aigua sense terra i a l'assignació de rendes a les parròquies de la vila per tal de complir les deixes piadoses dels difunts (aniversaris, beneficis, capellanies...).¹⁴ D'aquesta manera tan discreta es va eliminar el vincle de l'aigua amb la terra i es va donar lloc a un mercat de l'aigua que perviu encara avui.

Històricament, la noblesa i el clergat van ser els majors propietaris de la Séquia Major. El 1783, uns anys abans de la privatització de l'administració del regadiu, els nobles posseïen el 47% del total de l'aigua de la Séquia Major i el 39% de la del municipi. El clergat, principalment la parròquia de Santa Maria, posseïa el 18,8% de la Séquia Major i el 15,6% del municipi. En total, junts posseïen la meitat de tots els recursos hídrics de la vila, exactament el 54%.¹⁵

La burgesia d'ascendència agrària i mercantil va prendre el relleu amb les transformacions del segle XIX. A finals d'aquest segle les llistes de propietaris inclouen noms de personalitats molt relacionades amb el procés de modernització de la ciutat contemporània, com, entre d'altres, els germans Pedro i José Revenga Gimeno, amb interessos agraris, financers i industrials, o l'hisendat Luis Cruz Pascual de Bonanza, un dels promotors, el 1899, de la Comunitat de Llauradors. Però, també

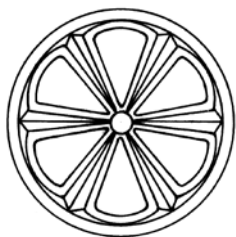
¹¹ Antonio GIL OLCINA, *La propiedad de aguas perennes en el sureste ibérico*, Universitat d'Alacant, 1993, p. 33-39.

¹² Tomàs V. PÉREZ, «Enriquets i desposseïts. La propietat de l'aigua al Bocairent modern», *Alba. Revista d'Estudis Comarcals de la Vall d'Albaida*, 15 (2000), p. 57-63.

¹³ Anna Mª ÀLVAREZ, «El comerç il·lícit a finals del segle XV: un exemple, Ferrando de Madrid», *LA RELLA*, 7 (1999), p. 10.

¹⁴ A. M^a. ÀLVAREZ, *El sentit de la mort en l'Elx medieval: un llibre de clàusules testamentàries de l'església de Santa Maria (1294-1444)*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1997. Inclou diversos casos; entre d'altres, veg. p. 148 i 243-246.

¹⁵ Joaquim SERRANO, *De patricis a burgesos (les transformacions d'una oligarquia terratinent; Elx, 1600-1855)*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» - Ajuntament d'Elx, Alacant, 1995, p. 151-159.

¹⁶ Informació subministrada pel secretari de l'entitat.

¹⁷ Sobre el funcionament administratiu de la Séquia Major en el període de gestió municipal es pot consultar l'estudi de P. IBARRA ja citat, estudi en el qual s'han recollat tots els treballs posteriors, inclòs el nostre.

¹⁸ AHME, *Actas Capitulares*, sig. a/24, s. f., 4 de juny de 1582. Creiem que és molt probable que la creació d'aquesta clavaria, com altres d'específiques que funcionen durant aquest segle i el següent (de l'almodí, de l'hospital, del pantà, de Nostra Senyora de l'Assumpció, de soldats, etc.), respon a la creixent complexitat de la gestió econòmica del municipi. Això també es podria dir del «racional», funcionari encarregat de controlar els deutes, crèdits i rendes del Consell i que també es documenta a partir del segle XVI.

¹⁹ Els comptes de 1768-1769 arregen per primera vegada aquesta denominació (ACPASMPE, sig. 11/8).

²⁰ Comptes de 1779-1780 i 1781 (ACPASMPE, sig. 10/1 i 10/2).

²¹ Gaspar JAÉN, *D'aigua i obres hidràuliques a Elx*, Universitat d'Alacant, Alacant, 1999, p. 30. En aquest treball, l'autor estudia la gestió material de la presa al llarg del temps. Els propis són béns que el municipi posseeix i gestiona com a privats i que habitualment arrenda, a diferència dels béns comunals, que aprofita el comú dels veïns, encara que administrats també pel municipi.

alguns noms van perdurar, és el cas del marquès del Bosch, hereu dels comtes de Torrellano i que apareix com el major propietari en els llibres d'aigua de l'any 1895. Hem de dir que les transmissions hereditàries han estat tradicionalment una via principal d'adquisició de la propietat, fins i tot després de les normes desamortitzadores i desvinculadores, i més en època recent, on la pèrdua de valor ha afavorit la quasi pràctica inexistència d'intercanvis: en els últims trenta anys només s'han realitzat quatre operacions de compra-venda.¹⁶

4. EL GOVERN DE LES AIGÜES

4.1. L'ADMINISTRACIÓ MUNICIPAL ABANS DE LA REAL JUNTA DE AGUAS

Propietat particular i control local defineixen la gestió de la Séquia Major fins a finals del segle XVIII. El municipi gestionava la xarxa principal de distribució, anomenava els càrrecs administratius que s'ocupaven de la gestió quotidiana del reg, dictava les normes reguladores –les ordenances de reg–, exercia la jurisdicció sobre aquest mitjançant funcionaris propis –el sobresequier, en primera instància, i els jurats en grau d'apel·lació– i assumia competències relatives a l'elaboració i renovació dels llibres d'aigües, que arreglaven els torns de reg i la titularitat o l'usdefruit dels drets d'ús de l'aigua.¹⁷

Per a poder portar endavant totes les activitats derivades de la gestió, hi havia una administració econòmica pròpia dins de la hisenda municipal: la Clavaria de la Séquia Major. No sabem en quin moment s'institueix, però el 1582 el Consell General de la Vila va assignar un salari de dotze lliures al «fiel de les aigües» a càrrec de les «pecúnies de dites aigües», administrades pel «Clavari de la Séquia».¹⁸ A mitjan segle XVIII un dipositarí substituï el clavari,¹⁹ amb les mateixes funcions que també desenvoluparia després de la constitució de la Junta de Propietaris, ja com a funcionari d'aquesta.

A finals del segle XVIII l'administració econòmica, a més de les despeses de manteniment i obres de la séquia, pagava els salaris del «fiel repartidor», del sequier –que s'ocupava del manteniment quotidià de la xarxa, així com de la neteja de les fonts d'Asp i de la vigilància i manteniment de la presa que dividia la séquia Major i la de Marxena–, del sobresequier, de l'escrivà de l'Ajuntament –per autoritzar i complimentar en paper segellat les vendes diàries–, de l'encarregat del manteniment de la Troneta –«donde se hazen las tallas y repartimiento diario de las aguas»– i, per fi, pagava al moliner del molí de la Torreta per «cuidar de que siempre esté corriente el conducto e abujero de la porción de agua que da la asequia de Marxena a la asequia Maior de esta villa, en igual porción de la que se le da a la Universidad de San Juan para la fuente de consumo de aquel común».²⁰

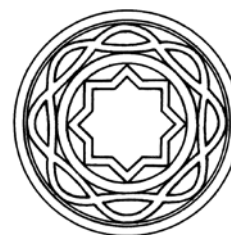
D'altra banda, el 1760 la Junta de Propios y Arbitrios es feia càrrec de l'administració del pantà de la vila, declarat propi el 1743.²¹ Les juntes

de propis i arbitris es creen aquell any com a òrgans de control de les hisendes locals per l'administració borbònica i van assumir el govern econòmic dels municipis. Formada per l'alcalde major, dos regidors i el síndic procurador general, a les reunions també assistia el Contador Fiscal de Propios, funcionari reial, que havia d'autoritzar qualsevol lliurament.

La construcció de la presa pel municipi i la introducció de les noves aigües embassades en el mercat local de l'aigua va provocar conflictes des d'un principi,²² que s'agreujaren des de la segona meitat del segle XVIII, en un moment en què l'expansió agrària del terme feia encara més pregona la diferència d'interessos entre els que posseïen aigua des d'antic, i hi especulaven, i els que no havien pogut accedir a l'aigua de la séquia Major. En efecte, l'aigua emmagatzemada per l'embassament es denominava *aigua doble* –per a diferenciar-la de l'*aigua viva* o *senzilla* de la séquia Major– i era gestionada pel municipi, i, a partir de 1760, per la Junta de Propios y Arbitrios. El producte de la venda es destinava a pagar les despeses de manteniment de la presa, les anualitats de l'emprèstit carregat pel municipi per a fer l'obra o a altres despeses, com les obres del temple de Santa Maria. Però, si l'aigua vessava sobre la paret del pantà, la Junta ja no podia vendre-la, ja que aleshores es considerava aigua senzilla i, per tant, dels propietaris. El conflicte s'agreujava per la necessitat de neteja periòdica de l'embassament, obrint el portó de desaiçue o desguàs i fent eixir els fangs acumulats. Començava, aleshores, un estira i arronsa entre els propietaris, que denunciaven el perjudici per als camps, i la Junta, que denunciava l'interés d'aquells per a impedir el correcte funcionament de la presa, per tal de mantenir alts els preus de l'aigua i afavorir el vessament per damunt de la paret del pantà. En uns actes d'informació de 1770, José Benedito y Herrero, aleshores Contador Fiscal de Propios de la vila, afirmava «que esso de saltar el agua por ensima era un abuso», sancionat, a més a més, per les autoritats municipals, que afavorien els propietaris en detriment de les rendes pròpies del comú dels veïns:

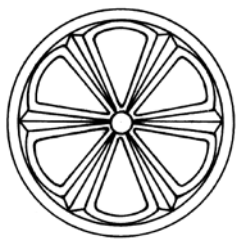
Abuso que llamaron costumbre immemorial –y ellos mismos avían introduzido–, de no vender el agua propia de la villa, mientras que la que venía al pantano sobrepujaba su pared. Y la tomaban ellos para sí por sus cequias, presas y partidores, dejando correr por la rambla o torrente y arrojando por perdida la que no podían introducir por ellos.²³

El 1842 els propietaris es farien amb l'embassament, quan l'Ajuntament aprovà la cessió a favor de la Séquia Major i de Marxena. A partir d'aquell moment, i fins a l'aparició de les noves societats de reg per elevació del riu Segura, ja en el segle XX, tot el mercat de l'aigua es trobaria a les mateixes mans, les dels propietaris tradicionals dels cabals del Vinalopó.

²² Vegeu més avant, com a exemple, els litigis judicials amb la Casa de Llanos pel domini d'aquests nous cabals.

²³ ACPASMPE, sig. 3/11, 26 de març de 1777 - 13 de novembre de 1779. Expedient instruït a instància de la Junta de Propios y Arbitrios sobre el fet de procedir, en haver-se suspès la venda d'aigua doble pel trencament de la séquia Major, a l'obertura del portó del pantà perquè isquera tot el tarquim que s'hi va acumular en les avingudes de l'any 1776. Inclou còpia d'una reial provissió de 18 de juliol de 1770 que ordena a la vila que deixi de vendre aigua doble quan l'aigua vesse per damunt del mur de contenció de la presa.

4.2. LA PRIVATITZACIÓ DEL GOVERN DE LES AIGÜES: LA REAL JUNTA DE AGUAS

Diversos factors emmarquen la transferència de la gestió de la Séquia Major a una junta constituïda amb una participació majoritària dels propietaris: el reformisme il·lustrat que auspicià mesures i reformes que havien de promoure, si més no teòricament, l'aprofitament productiu de l'aigua; una demanda hídrica en continu augment, vinculada a una expansió agrària en el terme sense precedents, que afectà fins i tot les antigues terres d'ús col·lectiu; una concentració de la propietat de la Séquia Major; i, per fi, com hem vist en tractar de la gestió del pantà, una conflictivitat social al voltant dels drets d'ús de l'aigua de reg. En aquest context, els propietaris demanaren la plena capacitat jurídica per a gestionar un bé que ja posseïen des d'antic, tot objectant, a més a més, la inoperància manifesta del govern municipal.²⁴

L'expedient que va donar lloc a la constitució del nou òrgan de gestió i d'una nova regulació es va iniciar el 1785 arran del trencament del caixer de la séquia Major i la manca de fons per a procedir-ne a la reparació.

L'Ajuntament acordà convocar una reunió amb una representació dels majors propietaris per a adoptar mesures sobre l'assumpte. Una primera Junta es constituí el 9 de desembre de 1786, però, sembla que no va tenir cap funcionament efectiu. Realment començà les seues activitats a partir de 1789.²⁵ Finalment el Consejo de Castilla aprovà, el 27 de maig de 1790, la Ilustre y Real [Junta] del Establecimiento, direcció, manejo y gobierno de las Aguas Sencillas de la Acequia Mayor de esta Ilustre villa de Elche²⁶ i el reglament que havia de regir-la.²⁷

²⁴ «Nadie duda del total abandono que se experimenta en el gobierno de estas aguas, que no se dan cuentas en muchos años al Ayuntamiento, ni éste aún las pide de esta administración, siendo su producto considerable [...] Ygualmente es manifesto el descuydo de la composición de los partidores [...] Por otra parte, no deja de ser público la falta de formalidad para las ventas de agua [...], la administración o depositaría sin fianza a sugetos que no se les reconocen bienes algunos». Memorial presentat pels propietaris a l'Ajuntament el 23 de desembre de 1785 (ACPASMPE, Expedient d'aprovació de la junta i reglament, que arreplega tot el procés de constitució del nou òrgan, sig. 16/3, f. 11r-12v).

²⁵ La primera reunió es va celebrar el 26 de març de 1789 (ACPASMPE, Llibre d'actes 1789-1793, sig. 41/5, f. 5r).

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ La memòria de J. ROCA DE TOGORES arreplega una transcripció del reglament aprovat pel Consejo de Castilla, p. 160-165.

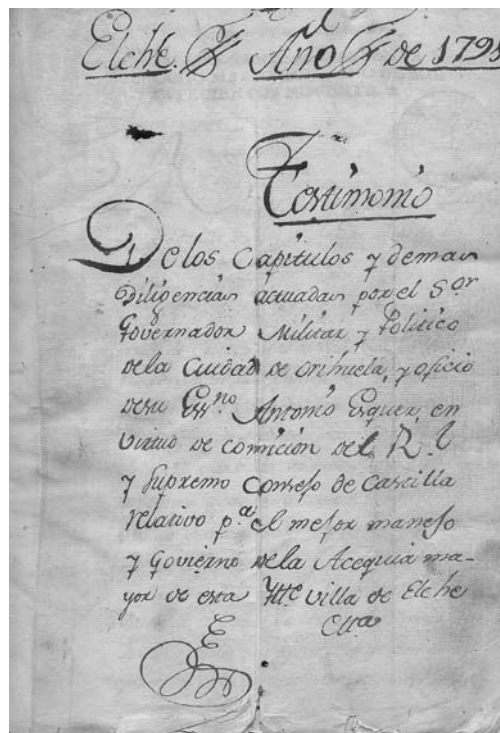

Fig. 4. 1790-1791. Expedient d'aprovació del Consejo de Castilla de la junta i reglament per al govern i regiment de la Séquia Major (sig. 16/3).

Una Junta Particular s'havia d'encarregar de les funcions directives. Presidida per l'alcalde primer ordinari, estava composta pel regidor degà, en representació de l'Ajuntament; el síndic personer, en representació dels interessos del comú del veïns –a l'abastiment dels quals es destinava un dels fils o talles en què es dividia el cabal del riu–²⁸ i quatre propietaris, que havien de rellevar-se cada dos anys, un dels quals havia de ser obligatòriament el síndic o procurador d'un dels dos clergats parroquials, Santa Maria i Sant Salvador.

La primera Junta va ser nomenada per l'Ajuntament, però, en endavant, una Junta General de Interesados havia de reunir-se anualment el segon diumenge del mes de gener per a la renovació de la Junta Particular i per a nomenar els empleats. Tenien dret a vot els posseïdors de mig fil d'aigua en propietat o l'usdefruit vitalici.

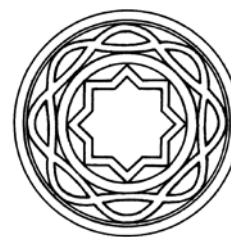
Aquesta qüestió, la del vot, va ser un dels punts espinosos del procés. En un principi, l'Ajuntament aprovà que només pogueren participar en les eleccions aquells que tingueren en propietat com a mínim tres fils d'aigua.²⁹ Això motivà que alguns veïns presentaren recurs davant l'alcalde major, titular de la jurisdicció senyorial. Per fi, Juan de la Carte, corregidor d'Oriola, comissionat pel Consejo de Castilla, dictà que només seria necessari mig fil, «porque el valor de éste asciende a trescientas libras [...] mayormente quando en esta ciudad y su general huerta tiene el mismo voto el que posee una taúlla que el que disfruta de mil, aunque aquella sólo valga diez libras».³⁰

En un principi, l'Ajuntament només va transferir les competències d'administració i de govern sobre el reg.³¹ Uns anys després, a petició de la Junta, arran d'un conflicte jurisdiccional amb l'alcalde major, una reial provisió del Consejo de Castilla reconeixia la jurisdicció sobre el reg a l'alcalde ordinari, com a president d'aquella, «con inhibición de cualquiera otro juez del territorio».³²

4.3. DE LA REAL JUNTA DE AGUAS A LA COMUNITAT DE PROPIETARIS

Una vegada constituïda, la Junta proveí els llocs de treball del «fiel» i del sequier i nomenà un dipositari i un contrallibre, aquest últim amb l'encàrrec de portar un registre de la distribució diària, l'estat anual dels cicles de reg –segons els llibres d'aigües– i d'annotar les transmissions de propietat. Un vocal-comissari s'encarregaria de les obres i un altre vocal havia d'assistir diàriament a la distribució, per tal de decidir sobre dubtes i queixes i mitjançar o mediar en cas d'enfrontament entre els regants.

El nou reglament i les primeres decisions de la Junta, arreplegades en el primer llibre d'actes de la institució, transmeten l'esperit de control i «modernització»: el «fiel» havia de lliurar al contrallibre una relació de tots els regants, i l'aigua pròpia o arrendada de què gaudien; al contrallibre corresponia, a més a més, la venda de l'aigua que els

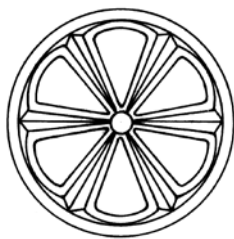
²⁸ Actualment el titular de la Regidoria de Medi Ambient de l'Ajuntament d'Elx ostenta aquest càrrec en les reunions de la Séquia Major.

²⁹ Expedient d'aprovació de la junta i reglament (ACPASMPE, sig. 16/3, f. 30v).

³⁰ *Idem*, f. 93r.

³¹ Segons l'acord de l'Ajuntament, pel qual s'aprovà el reglament que havia de regir la Junta d'Aigües, el primer transferia a la segona les competències administratives i de govern «sin perjuicio de las que competen al sobresequero o juez de aguas con arreglo a las ordenanzas» (AHME, *Actas Capitulares*, sig. a/119, s. f.).

³² La reial provisió, de 9 de desembre de 1795, es troba inclosa en el segon llibre d'actes de l'entitat (ACPASMPE, sig. 41/6). El conflicte es produí amb la Universitat de Sant Joan, sota la jurisdicció directa del senyor de la vila, per la presa d'aigua del partidor d'Albinella.

propietaris no necessitaren i es prohibia al «fiel» que ho fera pel seu compte (aquesta havia estat una de les queixes del memorial dirigit pels propietaris a l'Ajuntament, com hem vist abans). També s'imposà un horari fix per al reg diari, que substituïa el tradicional pel dia solar. Pel que fa al manteniment de la xarxa, s'aprovà la construcció de contrapartidors o comportes en cada partidor per tal d'impedir filtracions, a més de la renovació de les tancadures. El vocal comissari i el contrallibre havien de revisar quotidianament els partidors, especialment Albinella i Marxena, i notificar al president immediatament qualsevol infracció.

Durant bona part del segle XIX no hi hagué canvis en la gestió. Aquests es concentren en els anys finals del segle i principis del XX, en el context de les lleis d'aigües de 1866 i 1879, amb un caràcter fortament liberalitzador i privatitzador, i en un procés paral·lel a la modernització burgesa de la ciutat i a la consolidació d'un capitalisme agrari i industrial.

Una de les primeres mesures va ser la reforma del reglament. Hi hagué tres intents fracassats el 1878, el 1887 i el 1891. Aquest últim preveia una Junta General de Propietaris de la Séquia Major i de la Séquia de Marxena, un únic sindicat –com a òrgan de gestió comú–, dues juntes directives i un jurat o tribunal d'aigües. Hi van recórrer els propietaris de Marxena, per la relació de dependència que implicava respecte de la dels propietaris de la Séquia Major, així com també un intent de reforma de 1892.

Per fi, el 16 de juliol de 1911, s'aprovà un nou reglament, que substituï el del segle XVIII.³³ Aquesta norma, vigent fins a una nova reforma aprovada el 28 de febrer de 2004,³⁴ donà lloc oficialment a la Comunitat de Propietaris, la qual cosa suposava la creació d'una administració nova totalment independent del municipi, que fins llavors havia mantingut la presidència de la Junta en la persona de l'alcalde.

³³ Vegeu el *Reglamento para el régimen y gobierno de la Comunidad de Propietarios de las Aguas de la Acequia Mayor del Pantano de Elche*, ja citat.

³⁴ *Reglament per al règim i govern de la Comunitat de Propietaris de les Aigües de la Séquia Major del Pantà d'Elx*, Elx, 2004.

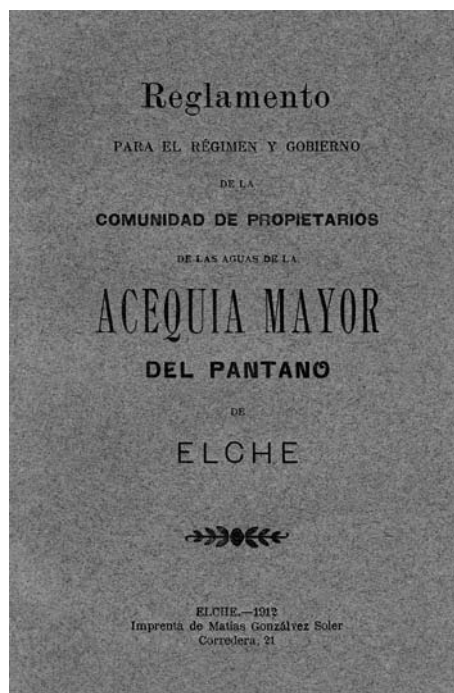
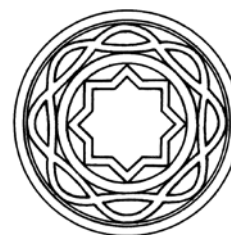

Fig. 5. *Reglamento para el régimen y gobierno de la Comunidad de Propietarios de las Aguas de la Acequia Mayor del Pantano de Elche*, aprovat en la Junta General de Propietaris de 16 de juliol de 1911 (sig. 63/24).

També es va canviar el dret de vot en la Junta General: si abans qualsevol propietari, a partir de la tinença de mig fil d'aigua, tenia dret a vot, ara s'imposava un sistema proporcional d'acord amb la propietat: un vot per als posseïdors des d'una quarta fins a un fil, i un màxim de vint-i-cinc vots per als que posseïren més de vint-i-cinc fils (article 28). Aquesta norma va trencar el principi comunitari tradicional d'un vot per associat (recordem l'esmena apuntada pel corregidor d'Oriola el 1790) i va institucionalitzar una desigualtat creixent en la propietat.³⁵

En aquest mateix sentit cal entendre la introducció del sistema de subhasta de tota l'aigua d'horts i l'eliminació de la distribució per torn l'any 1891.³⁶ A partir d'aquell moment podia passar que un propietari no poguera fer ús de l'aigua que li pertanyia en no poder pagar el preu fixat en la subhasta. Per al geògraf francès J. Brunhes, el qual va visitar la ciutat i va estudiar el regadiu il·licità per aquests anys, el sistema de subhasta posava l'aigua en mans dels més rics. A més a més, denunciava l'existència d'intermediaris, que no posseïen terres i que acaparaven aigua per vendre-la després als petits cultivadors, la qual cosa feia que els preus es mantingueren artificialment alts.³⁷ Aquesta mateixa denúncia la trobem en un pamflet de la Sociedad de Agricultores y Regantes del Término de Elche de 1912, que parla dels «comisionistas o acaparadores de agua».³⁸ El text del reglament provisional (art. 17) reconeixia també el dret del regant de transferir aigua lliurement d'un partididor a un altre, sempre que no es perjudicava un altre regant, la qual cosa facilitava encara més un ús privilegiat de l'aigua per determinats propietaris o en determinades terres.³⁹

A principis del segle xx també es porta a terme l'última gran obra de la xarxa de reg: la construcció d'un canal de desviació de les aigües del riu abans del pantà, per tal d'evitar l'augment de la salinitat d'aigua per la mateixa salinitat de l'interior del vas de l'embassament. Però, la inversió resultà escassament rendible a partir de l'elevació de les aigües del Segura. En efecte, fins als primers anys del segle xx, invertir en el reg del Vinalopó va ser un bon negoci, però l'arribada d'aigües del Segura (entre 1906 i 1923), de millor qualitat, modificà la situació. Només a l'època d'estiatge, quan en baixava el subministrament, augmentaven els beneficis de la Séquia Major. La baixada d'ingressos afectà el manteniment de les infraestructures, especialment el pantà, que començà un procés de lenta decadència. Als anys quaranta unes avingudes provocaren també la inutilització del canal de desviació.⁴⁰ Alhora, la plantilla de personal es va anar reduint: se suprimiren els llocs de treball del sobresequier, els dos pantaners, els dos ajudants del «fiel», el dipositari i el pregoner que anunciava la distribució diària. Els anys cinquanta i seixanta del segle xx són una època de crisi per a la Séquia Major, malgrat la concessió de les aigües residuals de la ciutat el 1950. El transvassament Tajo-Segura (1979-80) agreujà, si cal, la situació. La Séquia Major mantingué el reg

³⁵ El model venia imposat per la legislació d'aigües que preveia una organització única per a totes les comunitats de regants. Vegeu Jordi MALUQUER, «La despatrimonialització del agua: movilizació de un recurso natural fundamental», en A. GARCÍA SANZ i R. GARRABOU (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea*, Crítica, Barcelona, 1985, p. 293.

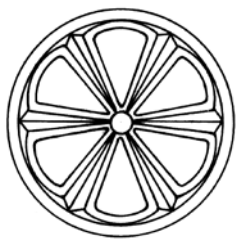
³⁶ Veg. *Reglamento provisional para la venta del agua de huertos*, aprovat el 23 de gener de 1891 (ACPASMPE, sig. 17/3)

³⁷ J. BRUNHES, *L'irrigation, ses conditions géographiques, ses modes et son organisation dans la péninsule ibérique et dans l'Afrique du Nord*, C. Naud, París, 1902. Hem consultat la traducció de P. Ibarra en el seu *Estudio acerca de la institución del riego en Elche*, p. 295-296. J. Brunhes analitzà el regadiu il·licità com a part d'un estudi sobre els sistemes de gestió de l'aigua en zones deficitàries amb la vista posada en les colònies africanes administrades per França.

³⁸ ACPASMPE, sig. 62/3.

³⁹ El 13 de gener de 1900, José Gómez, propietari d'aigua de dula, denunciava el greuge que suposava que aquest tipus d'aigua no poguera eixir del partididor d'Aladia, mentre que la d'horts podia córrer per tots els partidors, i demanava una administració única o la separació total en dues administracions distintes (ACPASMPE, sig. 63/14).

⁴⁰ G. JAÉN, *op. cit.*, p. 54.

⁴¹ «Acuerda la junta que el maestro carpintero haga un armario o papelería, con una separación de uno o dos cajones, que sirva de custodia y de archivo para los papeles y demás pertenencias de la junta» (ACPASMPE, Llibre d'actes, 1789-93, sig. 16/3, f. 23 r.).

⁴² «Atendiendo la junta el nuevo arreglo y manejo que desde este día en adelante ha de tener la clavería de la Acequia Mayor, para poderlo efectuar con la debida puntualidad, acuerda: se pase oficio al ilustre Ayuntamiento de esta villa, a fin de que mande poner en poder del presente escribano todos los papeles y demás efectos concernientes a la Acequia Mayor y, particularmente, si hubiese algún reglamento antiguo o instrucción por la que se gobierne aquella. Y luego que los tenga en su poder y custodie en armario separado». Acord de 26 de març de 1789 (ACPASMPE, Llibre d'actes, 1789-1793, sig. 16/3, f. 36v-37r).

⁴³ Els propietaris «no tienen local propio para reunirse para tratar de sus intereses, ni tampoco que pueda servir de archivo donde colocar toda la documentación y útiles de la acequia». Junta general de 28 de juny de 1882 (ACPASMPE, Llibre d'actes de 1880-1888, sig. 17/6).

⁴⁴ Junta directiva de 13 de maig (ACPASMPE, Llibre d'actes, 1889-1892, sig. 19/14).

⁴⁵ Segons P. Ibarra «siendo alcalde don Manuel Pomares Fuentes, y a su presencia y la de algún empleado del Ayuntamiento, hizose un expurgo de documentos de aguas en los desvanes del Ayuntamiento, con los que se enriqueció dicho depósito». *Elche. Materiales para su historia*, Tall. Tip. Ruiz de Lara, Conca, 1926, p. 232.

tradicional, amb l'aigua del Vinalopó, però limitat als horts històrics de palmeres. Paradoxalment, diverses circumstàncies com la millora de les tècniques de depuració d'aigües, la pèrdua de qualitat de les aigües del Segura i l'aleatorietat dels volums transvasat des del Tajo han provocat que en els últims anys la situació de l'entitat millore. Davant de la demanda d'aigua i de la forta sequera de l'any 2006, la Comunitat tornà a implantar durant un temps l'antic sistema de tanda pel que fa a les aigües depurades. Actualment, el major usuari de l'aigua del Vinalopo és l'Ajuntament, arran de la política municipal de compra dels horts de palmeres. El municipi també gestiona una altra vegada el pantà a partir de la cessió feta per la Comunitat de Propietaris.

5. ELS PAPERS

5.1. FORMACIÓ DE L'ARXIU

El 16 de juny de 1791 la Junta d'Aigües va acordar que el fuster Pascual Fuentes fera un armari per a guardar-hi els documents derivats de la gestió.⁴¹ Abans, el 1789, havia requerit a l'Ajuntament que els documents de la Séquia Major passaren a mans de l'escrivà de la dita Junta per custodiar-los en «armario separado».⁴² Aquest és l'origen jurídic de l'actual arxiu. Físicament, però, el fons documental va romandre a les dependències municipals. Tant la documentació de la Junta com els patrons de fusta per fer les barres de ferro dels partidors i de la roda de la paleta del pantà, es trobaven dins de l'arxiu municipal, quan el 1882 s'acordà comprar el local de l'antiga carnisseria i escorxadador municipal –a l'actual plaça de la Fruita– com a nou local de venda que substituïra l'antic al carrer Troneta.⁴³ El trasllat dels documents es féu al maig de 1888, una vegada construït el nou edifici.⁴⁴

El 1789 la Junta havia demanat els papers del municipi per a poder complir les funcions encomanades «con la debida puntualidad». És a dir, es transferirien les funcions de gestió i documentació vinculada a les dites funcions. Això explicaria el fet que ara mateix es custodien a l'arxiu de la Comunitat de Propietaris documents del període d'administració municipal. Malgrat això, sembla, segons informa l'erudit local Pedro Ibarra, que a finals del segle XIX, es donaria un trasllat de documentació, no com una transferència regulada entre una institució i l'altra, sinó més aïna com un alliberament de papers *sobre aigües* emmagatzemats als locals de l'Ajuntament, més concretament a les golfes de les cases capitulars.⁴⁵ En aquell moment o en un altre, documents no relacionats amb la Séquia Major van anar a parar a l'arxiu i ara es conserven com a part del fons de la Comunitat de Propietaris. Val a dir, com passa en molts arxius, que el

de la Séquia Major s'ha format no només com una sedimentació natural produïda per la mateixa activitat de la institució, sinó també a partir de materials heterogenis que s'hi han afegit de manera circumstantial.

A partir de la creació de la Junta, aquesta assumí funcions i activitats que desenvolupava la institució municipal. Per això, trobem sèries amb una gran continuïtat i sense grans canvis al llarg dels anys, el cas paradigmàtic en són els llibres de propietat de l'aigua. Però, també trobem sèries molt fragmentàries, amb uns pocs documents d'un període concret, tots traspassats pel municipi. Amb el temps, el desplegament de les activitats de la mateixa institució va donar lloc a nova documentació.

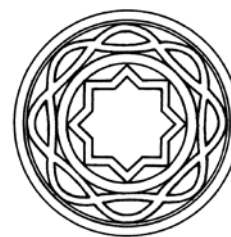
Fins al trasllat a l'arxiu municipal, la documentació històrica es conservava en una sala de la seu de la Comunitat de Propietaris, compartint veïnatge els partidors de Nitxasa i Abet, actualment a la part baixa de l'edifici que alberga l'entitat. D'aquesta manera, papers i séquies compartien una mena d'últim refugi davant el pas del temps i l'avanç desprietat de la ciutat. També van trobar encara els contenidors de ferro que va utilitzar Pedro Ibarra per guardar els documents, quan el 1900 va fer un catàleg de l'arxiu.⁴⁶ Amb el temps, l'òxid de la corrosió del metall afectà els documents i alguns es trobaven literalment apegats a les parets o al fons dels contenidors. Amb el transcurs dels anys, a més, les caixes van ser utilitzades per a acumular papers indiscriminadament.

Manquen també documents. Així, per exemple, falten els llibres d'actes i altra documentació del període de la II República i la Guerra Civil. L'11 d'agost de 1936 l'Ajuntament s'incautà de la Séquia Major, com de la resta de societats dedicades a la venda d'aigua⁴⁷ i l'arxiu no conserva cap document del període d'administració municipal, però quasi tampoc dels anys previs a la incautació. També hi ha mancances de documents més inexplicables,⁴⁸ sobretot per a temps relativament pròxims a nosaltres. Creiem que, com en altres arxius, la pèrdua del valor administratiu va ser un element que va afavorir el desinterés pels papers. Ben al contrari, el nostre treball, recolzat per l'actual Junta Directiva, pretenia controlar, organitzar i descriure el patrimoni existent i oferir-li unes condicions de conservació adients.⁴⁹

5.2. ORGANITZACIÓ I DESCRIPCIÓ

El 1900 Pedro Ibarra féu una intervenció sobre la documentació existent en aquell moment. Ibarra va classificar el fons segons una codificació alfabètica de matèries⁵⁰ i subíndexs numèrics de col·locació a les caixes i va descriure els documents. El procés era el següent:

El ingreso de los documentos en este archivo, se hace de la manera siguiente: hecha la papeleta del documento que se desee ingresar, se sitúa el documento, numerándolo correlativamente, en la caja correspondiente a su materia, con arreglo a la precedente plantilla de distribución e índice de materias, y, la papeleta, se la coloca,

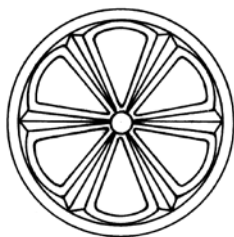
⁴⁶ Les caixes es custodien actualment, al costat de la documentació, a l'Arxiu Històric Municipal, com a part del patrimoni històric de la Séquia Major.

⁴⁷ Acta de la incautació per José Gómez Brufal, regidor delegat de l'Ajuntament, de la Comunitat de Propietaris de les Aigües de la Séquia Major del Pantà d'Elx, nomenant, amb caràcter provisional, una nova junta directiva integrada per l'esmentat regidor com a president, José Pastor Macià, com a vocal comissari, president de les subhastes d'aigua i cap de personal, i Francisco García Alberola, com a dipositari (ACPASMPE, sig. 58/15).

⁴⁸ És significativa l'absència, per exemple, de registres de distribució i venda diària d'aigua, dels quals només es conserva un petit conjunt.

⁴⁹ Una primera actuació, en aquest sentit, va ser la restauració dels plànols antics de la institució. Aquesta tasca ha sigut continuada per l'Arxiu Municipal, arran de les clàusules que preveia el conveni de cessió de l'arxiu de la Séquia Major.

⁵⁰ P. IBARRA, *Elche. Materiales para su historia, op cit.*, p. 232-233.

por orden cronológico, según la fecha que traiga el documento, en el cajetín de su respectiva letra.⁵¹

D'això ha arribat fins a nosaltres el volum amb les dades del catàleg –però no les fitxes– i un bon nombre de documents amb la signatura atorgada per Ibarra. El seu criteri a l'hora de descriure la documentació, que també el va guiar en l'Arxiu Municipal, era principalment historicista. No atenia al procés administratiu que va generar els documents ni a l'origen orgànic, sinó a la temàtica que tractaven.

Fig. 6. Molts documents es trobaven encara en les caixes de ferro utilitzades per Pedro Ibarra el 1900.

Ni abans ni després de la intervenció d'Ibarra tenim constància de cap altra actuació sobre la documentació. La responsabilitat de la custòdia corresponia antigament al vocal-comissari, el qual tenia al seu càrrec les claus del dipòsit, així com les claus de la paleta del pantà –després de la compra de la presa el 1842–, les de la casa de les Taules i del pantaner, del pou, les eines i els efectes de la séquia Major. Posteriorment, el reglament de 1911 encarregava al secretari la conservació dels documents a l'arxiu de l'entitat (capítol IX, art. 63, 5é), tasca que també realitza el secretari actual.

El nostre treball ha consistit en l'organització i descripció del fons històric. Per a determinar-lo hem tingut en compte la legislació de patrimoni històric. Aquesta fixa un període mínim de quaranta anys d'antiguitat per a considerar patrimoni els documents procedents d'entitats privades que desenvolupen activitats d'interès públic, com és el cas de la Comunitat de Propietaris.⁵² El nostre treball va concloure l'any 2005 i al llarg de 2006 es van fer les gestions per a dipositar la documentació a l'Arxiu Municipal. Per això, l'any 1965 constitueix el

⁵¹ «Archivo de la Acequia Mayor de Elche» (ACPASMPE, sig. 105/2). Aquest és un volum en què Ibarra transcriu el contingut de les fitxes. És un volum de 400 pàgines (només 117 arrepleguen anotacions).

⁵² Tant la Llei 16/1985, de 25 de juny, de Patrimoni Històric Espanyol (art. 49.3), com la Llei 4/1998, d'11 de juny de la Generalitat Valenciana, de Patrimoni Cultural Valencià (art. 76.b) preveuen el mateix termini.

límit del nostre treball, la qual cosa no impedeix que, en el futur, la resta de documentació derivada de la gestió diària de la institució pugui ser també classificada i descrita segons el model que proposem.

Aquest ha partit, per a classificar els documents, de les especials circumstàncies que envolten la generació del fons documental: procedent d'una entitat que va heretar part de les funcions administratives del govern municipal i, amb aquestes, documentació municipal sobre el reg. És per això que hem optat per classificar el fons documental en un quadre de classificació unitari, de caràcter funcional, a partir d'un primer nivell de funcions molt generals: govern, administració general i administració econòmica. Aquestes funcions es divideixen en un segon nivell i, finalment, el tercer nivell (en algun cas hem utilitzat també un quart nivell) inclou els documents derivats de les activitats concretes de la institució. S'identifica cada nivell amb una entrada descriptiva i un codi numèric, que remet a l'estructura jeràrquica del fons documental.

Com hem comentat abans, l'arxiu conserva també documents heterogenis, sense relació amb el fons documental, i que conformen una secció independent.

La descripció de cadascuna de les unitats documentals inclou: signatura o codi d'identificació, data dels documents, entrada descriptiva o resum del contingut informatiu, volum o descripció física, notes que descriuen les particularitats de la unitat, signatura adjudicada per Pedro Ibarra i altres signatures antigues. També s'han fet tres índexs complementaris: de noms, de llocs i de matèries. Per a la realització de tot el treball hem utilitzat un sistema de gestió de bases de dades.

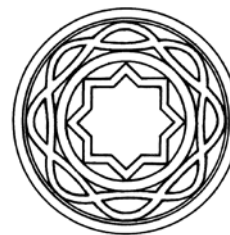
5.3. ELS DOCUMENTS: LES SÈRIES DOCUMENTALS

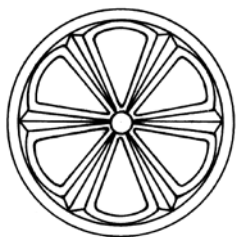
GOVERN (1)

Es relaciona amb les funcions directives de la institució i, en primer lloc, l'aprovació de normes que regulen l'activitat de la mateixa institució i les reunions decisòries dels òrgans de govern, la renovació dels llibres que justifiquen la propietat, la jurisdicció sobre el reg o l'adquisició de patrimoni.

ÒRGANS DE GOVERN (1.1.)

Està constituïda per les sèries documentals derivades de l'activitat dels òrgans de govern de la Séquia Major, en relació més amb les funcions directives que amb la gestió material i quotidiana. També la documentació derivada de la renovació dels llibres d'aigües, en virtut de les competències sobre el reg assumides pel govern municipal i després per la Junta i la Comunitat de Propietaris. Per fi, hi ha les sèries resultants de l'exercici de les competències jurisdiccionals i justificatives del patrimoni de la institució.

GOVERN GENERAL (1.1.1.)

Inclou documents i expedients derivats de les activitats directives quotidianes, com ara edictes de l'alcalde en què convoca la Junta Anual de Propietaris o anuncis de convocatòria a Junta General, i d'altres més singulars, com ara juntes generals de l'Ajuntament i propietaris per a tractar temes d'especial rellevància, la proposta de creació d'un Sindicato Central de la Cuenca del Vinalopó el 1900 o l'acta de confiscació de la Comunitat de Propietaris per l'Ajuntament el 1936. En total, 64 documents entre el 1634 i el 1961.⁵³

REGLAMENTS I ORDENANCES (1.1.2.)

L'arxiu conserva el primer reglament de govern, arran de la creació de la Junta Particular a finals del segle XVIII. Es troba inclòs, amb data de 27 de maig de 1790, en l'expedient d'aprovació de la dita Junta i norma incoat pel Consejo de Castilla, com a òrgan màxim de decisió –i també de fiscalització de l'activitat dels municipis– de la monarquia borbònica.⁵⁴ També es conserven els distints projectes de reforma durant el segle XIX, el «Reglamento provisional para la venta de agua de Huertos», ja citat, i, per fi, el reglament aprovat en Junta General de Propietaris de 16 de juny de 1911. En total, dotze documents de 1790 a 1911.

LLIBRES D'ACTES (1.1.3.)

Les decisions sobre govern de la Séquia Major, que abans arreglaven els llibres d'actes municipals, arran de la creació de la Junta es troben en els llibres d'actes de la nova entitat i, fins ara, en els de l'actual Comunitat de Propietaris. Testimonien les reunions de la Junta Directiva i de la Junta General de Propietaris de la Séquia Major.

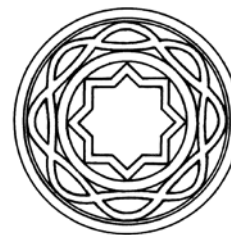
⁵³ Hi hem inclòs també un document solt de 1404, el més antic del fons, que arreplega una concòrdia entre el batlle de la vila d'Elx i lloc de Crevillent i el síndic i els jurats del Consell municipal amb el cavaller d'Oriola Jaume Masquefa per l'ús del molí de la Rambla (ACPASMPE, sig. 19/11).

⁵⁴ L'arxiu conserva, de fet, dos exemplars de l'esmentat expedient: un s'havia de lliurar a l'alcalde major de la vila i s'havia de custodiar a l'arxiu de l'Ajuntament, per a servir «de original en qualquier contingencia»; l'altre (còpia del primer) s'havia de lliurar al president de la nova Junta Particular (ACPASMPE, sig. 16/3 i 16/4).

Fig. 7. 1793. Projecte inclòs en el primer llibre d'actes de la Junta de Propietaris per a canviar la presa de la séquia Major a causa d'una riuada. De dalt a baix: assut antic que desviava les aigües a la séquia del Moro, presa projectada i presa de la casa de les Taules (sig. 41/5).

Segons el reglament de 1911 (capítol II «De la Junta General»), correspon a la Junta General nomenar els vocals de la Junta Directiva i designar els càrrecs, examinar i aprovar la memòria anual i el pressupost, aprovar els comptes anuals, nomenar els empleats i fixar els sous –assumpte que es podia delegar, com de fet passava, en la Junta Directiva–, acordar l'adquisició d'immobles i drets, les obres d'una certa envergadura i els repartiments entre els propietaris per a pagar despeses, etc. La Junta Directiva⁵⁵ (capítol II del reglament de 1911, «De la Junta Directiva») s'ocupa de la gestió quotidiana de la Séquia Major: manteniment i obres, aprovació de despeses, gestió del personal; acorda el nombre de dies de venda d'aigua per a atendre les despeses de la institució, atén les sol·licituds dels particulars, etc.

Les actes donen notícia directa del decurs històric de la Comunitat de Propietaris, des de la constitució de la primitiva Junta. A més de la gestió quotidiana, testimonien els conflictes amb la jurisdicció senyorial els primers anys de funcionament de la Junta Particular, els projectes d'ampliació del regadiu a les terres del marge dret del Vinalopó al segle XIX, els conflictes sorgits a finals del mateix segle per l'ús de l'aigua del Vinalopó en la primera industrialització il·licitana, les gestions dutes a terme a principis del segle XX amb els propietaris de Marxena per tal de portar endavant el projecte del canal de desviació del pantà i, en fi, la progressiva pèrdua d'importància del regadiu històric en temps recents.

La sèrie inclou 31 registres de 1789 a 1968. Fins a 1892 les actes s'arrepleguen en format llibre, però a partir d'aquesta data trobem també quaderns. Hi ha llacunes: 1867-1868, 1906-1911, 1932-1939 (fins al 14 d'abril) i 1941 (des del 4 d'abril) fins al 24 de juny de 1946. Tampoc no hem trobat cap llibre posterior a 1959, únicament una carpeta amb esborranys d'actes i originals de convocatòries del 1958 al 1968.⁵⁶

MEMÒRIES (1.1.4.)

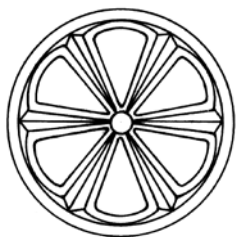
L'11 de juny de 1892 el vocal comissari Luis Cruz Pascual de Bonanza proposava la redacció d'una memòria anual de gestió i que aquesta, una vegada impresa, es distribuïra entre els propietaris abans de la Junta General de gener. D'aquesta manera, els administradors comptarien amb un document justificatiu de la seua gestió i «se evitarían ciertas maledicencias algo molestas».⁵⁷ La proposta s'aprovà, però és possible que l'acord no es portara a terme, ja que no hem trobat a l'arxiu cap memòria anterior a 1916.⁵⁸ Malgrat això, el reglament de 1911 sí que assenyala la confecció i presentació de la memòria anual –al costat del projecte de pressupost– com una de les obligacions de la Junta Directiva (article 44, 8é). La sèrie, però, tampoc és contínua i hi falten molts anys. A més a més, a partir de 1929 no hem trobat exemplars impresos (excepte les memòries de 1954 a 1959), sinó sols esborranys, minutes i originals mecanografiats, alguns amb el projecte de pressupost. Tres

⁵⁵ La denominada en un principi Junta Particular, comença a denominar-se Junta Directiva en les actes de 1826 (ACPASMPE, Llibre d'actes 1826-1842, sig. 42/2).

⁵⁶ ACPASMPE, sig. 107/12. Fora del nostre període es troba el següent llibre, que sí que es troba a l'entitat i que comença el 2 de novembre de 1971 i conclou el 21 de maig de 1991.

⁵⁷ ACPASMPE, Llibre d'actes 1889-1892, sig. 19/14, s. f.

⁵⁸ Només un esborrany del projecte de pressupost de 1913 (sig. 46/8).

carpetes reunien la documentació de 1950 a 1966 (excepte una memòria solta del 1954). Dels anys 1960-1966 sols es conserven les memòries del 1959 fins al 1961 i només els comptes i el projecte de pressupost de la resta d'anys.

LLIBRES D'AIGÜES (1.1.5.)

Els llibres d'aigües registraven, en un principi, els torns fixats per al reg i, amb el temps, la propietat sobre porcions d'aigua. El torn es mantindria, però se seguiria una relació amb la propietat més que en l'organització de les parcel·les. Malgrat això, durant molt de temps els regants van estar obligats a regar pel partidor assignat en el torn, sense poder transferir lliurement l'aigua d'un canal a un altre.⁵⁹

Els llibres constitueixen una de les tipologies més permanents al llarg del temps i es pot afirmar que des de l'edat mitjana no han patit grans transformacions, excepte algunes de tipus formal. Entre aquestes, les més destacables, la reunió en un sol volum de totes les anotacions –amb un primer exemplar a l'arxiu de 1772– i la pèrdua de les dimensions originals que justificaven el nom que van rebre a l'edat mitjana: el *Llibre Major* mesurava 44 cm de llarg, mentre que el *Llibre Xic*, només 22 cm (ambdós mesuraven el mateix d'ample, 25 cm, i constaven de 19 folis o cartes, subdividits en planes, que ateniaven als torns de reg).

L'arxiu custodia un volum ben significatiu dels llibres, imprescindibles per a conèixer l'evolució de la propietat i la distribució de l'aigua de reg al llarg del temps: sis volums del segle xv, deu del xvi, tretze del xvii (la majoria sense datació), catorze del xviii i sis del xix, a més de diverses relacions de propietaris. Els més antics es troben relligats en un volum que inclou dèsset llibres –majors i xics– datats entre el 1470 i el 1610 (amb un full solt d'un llibre major de 1446).⁶⁰ Un altre volum arreplega huit exemplars entre el 1581 i el 1770.⁶¹

Les ordenances municipals obligaven a renovar els llibres cada deu anys; els jurats i, posteriorment, els regidors eren els competents per a ordenar la dita renovació. Els propietaris eren convocats per pregó públic a presentar davant l'escrivà del municipi les escriptures notariales justificatives de la titularitat. Un exemplar del llibre renovat es conservaria a l'arxiu de la vila i l'altre quedava en poder del «fiel repartidor», per a la distribució de l'aigua.

El 1791 la nova Junta va renovar el llibre de partició de les aigües «por estar muy destruido el que corresponde al cuidado del fiel y distribuidor de las aguas».⁶² Un dels exemplars s'havia de custodiar a l'arxiu de la Junta i l'altre l'havia de tenir el «fiel» (només un ha arribat fins a nosaltres). El vell, d'altra banda, també s'havia de custodiar a l'arxiu de la institució per tal de conservar «estos fieles ejemplares antiguos y modernos, que aclaren cualquier duda que se ofresca».⁶³ El «fiel» tenia prohibit fer-hi

⁵⁹ El 14 de juny de 1712 el sobresequier incoà un procés contra el llaurador Joan Orts Oliver per conduir aigua del braçal de Saoní al de Nacla, fent transcriure en el procediment les ordenances del «racional maior» de l'arxiu de la vila: «que ningú no siga osat de llansar aigua per dos partidors y juntar-la en lo olivar, ni dins sa heretat so pena de sinquant lliures [...] E los que rombran brazals e pasaran l'aygua de u en altre, no obstant qualsevol llicència o llicènsies [...] encòrreguen en pena de deu lliures» (ACPASMPE, sig. 2/6).

⁶⁰ ACPASMPE, sig. 111.

⁶¹ ACPASMPE, sig. 112.

⁶² ACPASMPE, Llibre d'actes 1789-1793, 3 de maig de 1791, f. 21v.

⁶³ *Idem*, 4 d'abril de 1792, f. 66r.

cap anotació, i qualsevol nota de transmissió havia de ser notificada a l'escrivà de la Junta.

L'última renovació es féu el 1895, després de més de trenta anys sense renovar oficialment els llibres –des de 1857–. Per aquesta època ja començaven a haver-hi problemes per a localitzar els propietaris o els volums que corresponien a cadascun d'ells.⁶⁴ Des d'aleshores i fins a l'actualitat no s'han tornat a renovar els llibres, i les transmissions de propietat es fan encara sobre un exemplar de 1895, que es custodia a la secretaria de la Comunitat. A partir d'aquesta data, i fins 1923, es conserven només relacions nominals de propietaris, amb indicació del nombre de quartes posseïdes.

JUSTÍCIA (1.2.)

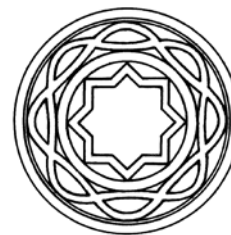
El municipi assumí fins al segle XVIII la jurisdicció sobre el reg mitjançant un funcionari propi, el sobresequier, d'acord amb les ordenances municipals.⁶⁵ Aquestes continuarien vigents durant molt de temps i bona part van ser incorporades al reglament de 1911 (capítol XVI «De la sanción penal»). L'alcalde ordinari, com a president de la Junta, i el tribunal d'aigües de la Comunitat de Propietaris assumiren posteriorment les competències en aquesta matèria.

PROCESSOS DEL SOBRESEQUIER (1.2.1.)

Es conserven 63 documents datats entre el 1582 i el 1793. Tots són del segle XVIII, excepte el primer,⁶⁶ i la majoria corresponen al període de l'administració municipal. És possible que foren incorporats a la Junta de Aguas en fer-se aquesta amb les competències jurisdiccionals sobre el reg. No hem trobat cap procés a l'arxiu municipal, ni anterior ni posterior a la creació de la Junta. Pel que fa al període foral, els llibres de sitiades municipals –que testimonien, entre el 1570 i el 1707, la gestió quotidiana dels oficials de la vila– arpleguen notícies sobre l'actuació dels jurats, com a causa de les resolucions del sobresequier.

L'arxiu només conserva un procés del sobresequier després de la creació de la Junta i únicament dos expedients solts sobre l'actuació de l'alcalde ordinari. Ja en el XIX, les infraccions es tracten en les reunions de la Junta Directiva, que testimonien els llibres d'actes, i la posició del sobresequier en qüestions jurisdiccionals assolí una posició secundària. En el reglament de 1911, ja com a empleat de la Comunitat, es limitaven les seues competències a l'obligació de denunciar les infraccions al vocal-comissari (capítol XI «Del sobre-acequero, Pantaneros y Guardas»). D'altra banda, la legislació decimonònica d'aigües –les lleis d'aigües de 3 d'agost de 1866 i de 13 de juny de 1879– reconeixia la competència dels tribunals ordinaris en aquesta matèria.⁶⁷

Els judicis del sobresequier eren públics, orals i tenien un caràcter sumari per tal que l'administració quotidiana del reg no patira alteracions.

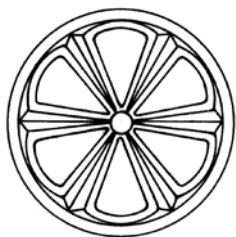

⁶⁴ Passava abans i també passa en l'actualitat que alguns propietaris no fan presentació del títol pertinent i al cap dels anys hom no sap molt bé a qui pertany l'aigua. Per exemple, en l'acta de la Junta Directiva de 10 d'abril de 1895 s'aprovà que les rendes de dues quartes, que administrava el difunt Marceliano Coquillat Álamo, i que hom no sabia a qui corresponien, s'ingressaren en la dipositaría de la institució (ACPASMPE, Llibre d'actes 1895-1897, sig. 34/8, s. f.).

⁶⁵ El 1742 el Consejo de Castilla aprovà les ordenances de la vila. Aquestes eren una traducció al castellà d'un espanyol aprovades pel municipi en 1640 (AHME, sig. H-21/13, núm. 115).

⁶⁶ De fet, aquest no arplega un procés del sobresequier, sinó el recurs presentat el 18 de novembre de 1582 per Lluís Sarrià, *nou convertit*, veí del Raval de Sant Joan, davant els jurats de la vila foral com a tribunal en segona instància de les sentències emeses per aquell (ACPASMPE, sig. 19/12).

⁶⁷ Un exemple: el 21 de juliol de 1893 el president informa a la junta que ha comunicat al jutjat municipal una infracció ocorreguda al partidor del Real (ACPASMPE, Llibre d'actes del 1893 al 1894, sig. 34/7).

⁶⁸ «Siendo sobre contravención que tiene esta villa estatuto para el buen gobierno de sus riegos, que tanto importa y conduse a la conveniencia pública la observancia para la pas de sus vezinos y que cada uno se contenga en lo que fuere suio, se debe juzgar esta causa por pública. Y que no sólo el procurador general, si que cualquier vezino por sí lo pudiera executar». Al·legació del síndic procurador general de la vila en un procés obert el 17 de març de 1721 (ACPASMPE, sig. 2/14).

⁶⁹ «No es necesario probar plenamente con testigos de vista la contravención, porque basta que se pueve con indicios y presunciones. Y una sola presunción en prueba, si es clara y evidente [...] Y más en este tipo de delitos que se cometen de noche y fuera de poblado, que es como imposible que se hallen testigos que lo digan [...], siendo ya costumbre en la presente villa sentenciar semejantes delitos por sola presunción». Al·legació del síndic procurador general de la vila en un procés obert el 16 de gener de 1730 (ACPASMPE, sig. 9/20).

⁷⁰ El temor de Déu, la consciència pròpia, la bona fama o el «proceder cristiano» són esgrimits pels denunciats per tal de refusar les acusacions, a més d'altres objeccions més prosaiques com estar dormint al llit en el moment de la infracció, ser responsabilitat del regador o jornal·ler, no estar a la vila (l'11 de setembre de 1766 l'arrendatari de l'hort del Clero de Santa Maria al·lega que

Les actuacions comencen amb l'exposició dels fets objecte de la infracció pel jutge, bé fóra arran d'una inspecció dels partidors, bé fóra arran d'una denúncia. Segueixen les declaracions del denunciat, testimoniatges de l'estat de la séquia o partidor i la declaració, sovint, del «fiel» repartidor de les aigües. A vegades també actua el síndic procurador general com a acusació per part de la vila en tractar-se d'una infracció de les ordenances municipals.⁶⁸ Per fi, el sobresequier sentència, sempre penes de caràcter pecuniari, d'acord amb les ordenances de reg.

Les infraccions més freqüents són regar fora del torn o sense haver contractat aigua, manipular els partidors per a obtenir més cabal de reg o per tal d'aprofitar un «escorrim» o regalim forçant-los quan es troben tancats, fer parades per tal de desviar l'aigua o trencar les parades d'altres regants, retenir l'aigua per tal de fer un regolf o «cubada» en el cup dels molins per tal d'aconseguir més força per a moldre... El caràcter subreptic de les infraccions –moltes vegades de nit o a hora intempestiva i en partidors i braçals fora de la vila–, fa que la majoria de les denúncies ho siguin per sospita, més que per proves.⁶⁹ Molts infractors actuen abans o immediatament després del seu torn de reg, per la qual cosa, a més a més, les sospites solen caure sobre l'últim regant i, en general sobre aquell que rep el benefici de l'aigua. Normalment les multes són pagades en el període fixat pel sobresequier, la qual cosa ens informa sobre el grau d'efectivitat del tribunal. L'actuació del sobresequier constitueix una garantia del correcte funcionament del sistema i la seua autoritat és respectada pels regants.

El contingut dels documents ens informa sobre la conflictivitat per l'ús de l'aigua i sobre la mateixa administració del regadiu: sobre les normes escrites o no que permeten el funcionament del sistema i sobre el grau d'acceptació comunitària d'aquestes pels regants. També sobre tipus i cicles de cultius, sobre les formes de treball (preparació del reg, horaris, eines, utilització o no de treball jornal·ler...) o sobre les actituds mentals que guien l'actuació dels llauradors.⁷⁰

PROCESSOS DEL TRIBUNAL D'AIGÜES DE LA COMUNITAT DE PROPIETARIS (1.2.2.)

La Llei d'aigües de 13 de juny de 1879 preveia (capítol XII) que en els perímetres de regadiu de més de dues-centes hectàrees i vint regants s'havia de formar una Comunitat de Regants, integrada per una Junta de Regants, un sindicat i un jurat de reg. Aquesta normativa va ser tinguda en compte en els diversos intents de reforma del reglament de la Séquia Major per tal de substituir el reglament de 1790, així com en el reglament de 1911. Aquest dedica el capítol XV al «Tribunal de Aguas». Estava constituït pels membres de la Junta Directiva de l'entitat i tenia competències per a conèixer sobre les infraccions en matèria de reg (capítol XVI, «De la sanción penal»). Els judicis eren orals i públics, i el president de la Comunitat, l'encarregat de dictar les sentències.

Es conserven 66 processos des del 1912 fins al 1945. Del primer any es conserven 24 documents, mentre que de la resta d'anys només es troben pocs exemplars: entre un i set, a més a més, amb una llacuna entre el 1915 i el 1921. És possible que, amb el progressiu desinterés dels regants per l'aigua de la séquia Major baixaren també progressivament els conflictes per l'ús d'aquesta i es fera innecessari un tribunal que actualment, de fet, ha desaparegut.⁷¹ La major conflictivitat de 1912 creiem que rau en el canvi aquell any de la forma de denominar les parades de caixa (a les séquies immediates als partidors), al mateix temps que en l'obligació imposada als regants de declarar en la subhasta la parada on finalitzaven el reg. Això, si més no, denuncià la Sociedad de Agricultores y Regantes de este Término en un pamflet dirigit al seus associats el 10 de setembre. Segons aquest document, ells proposaren els canvis per tal d'evitar errors, però la forma d'aplicar la norma per la Junta Directiva de la Séquia Major determinà una allau de denúncies sobre els regants.⁷²

L'actuació del tribunal és expeditiva i en la majoria de casos les denúncies es resolen en una sessió o en dues, a partir de la declaració del denunciat i sovint de testimonis. A vegades, l'actuació es produeix a instància dels guardes de la comunitat de propietaris, «cuyas manifestaciones hacen fe en juicio a no ser que se pruebe lo contrario».⁷³ Immediatament es dicta sentència i es donen tres dies per al pagament de la multa.

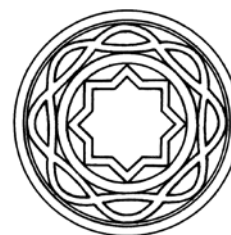
PROCESSOS JUDICIALES (1.2.3.)

Inclou el processos davant els tribunals ordinaris, 36 documents entre el 1593 i el 1924. Entre els segles XVII i XVIII destaquen els processos de la Vila contra la Casa de Llanos, en raó de l'emprèstit carregat pel municipi per a finançar la construcció del pantà en favor de Tomás Vaíllo de Llanos, per un valor total de 12.000 lliures.⁷⁴ Es tracta de processos per impagament, però també pels drets de propietat de l'aigua de l'embassament. Quan, el 5 d'abril de 1842, es va signar l'escriptura per la qual l'Ajuntament cedia la presa al «Común de los Regantes de la Villa de Elche», aquests es van comprometre a pagar a Jose Vaíllo de Llanos Martínez de Vera y Bosch, comte de Casa-Rojas i Torrellano,

do torcidamente nuestras peticiones, tomó el acuerdo de obligar a los regantes a que manifestaran la parada donde dejarían el agua al acabar el riego, ya fuera dentro del brazal madre del partidor o en brazales de vecinos, y hasta dentro de la propiedad particular del propio regante. Si con esto se proponía la Junta de Aguas fastidiarnos, bien lo consiguió, pues a los pocos días llovían denuncias sobre nosotros por haber equivocado el nombre de las paradas unos, y por cambiar el agua del sitio señalado otros» (ACPASMPE, sig. 62/3).

⁷³ Fórmula arreglada d'un procés obert el 17 de setembre de 1912 (ACPASMPE, sig. 4/30).

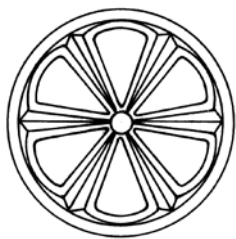
⁷⁴ En 1671 i 1672 Máximo Vaíllo de Llanos instà davant la Batlia General de la Ciutat d'Alacant dos processos per impagament de les pensions anuals de dos censals: un de 4.000 lliures de capital carregat el 20 de gener de 1638 i un altre de 6.000 lliures, carregat el 3 de maig de 1639. Segons un tercer procés, de 1689, la suma total pujava a 12.000 lliures (ACPASMPE, sig. 46/37, 24/12 i 3/4).

estava en la festa de la Mare de Déu d'Orito, al terme de Monfort. ACPASMPE, sig. 1/21) o haver provocat l'estropellament la «inosensia de algún muchacho» (ACPASMPE, sig. 2/12).

⁷¹ A. GIL OLCINA, «El regadío en Elche», *Estudios Geográficos*, XXIX, 110 (febrer, 1968), p. 537. Comenta l'autor, per a l'any de realització del seu treball, el procés paral·lel de pèrdua d'interès per les aigües del Vinalopó i de complexitat en el funcionament de l'administració de la Séquia Major: ja no existia el sobresequier i quasi no existien litigis; de fet, el tribunal d'aigües només n'havia jutjat un en els vint anys precedents.

⁷² La societat d'agricultors proposà d'obligar els regants a declarar on anaven a finalitzar el reg per tal d'evitar que després es modificara el lloc de reg, i també que es numeraren totes les parades de caixa de cada partidor, objectant els errors «al designarlos por sus antiguos y enrevesados nombres», substituint el sistema tradicional pel «fácil y moderno sistema de nomenclatura por numeración correlativa». Però, «la Junta de Aguas, interpretan-

marqués del Bosch, 7.700 rals anuals, pel préstec demanat pel municipi, a més d'una pensió anual de 1.500 rals a l'Hospital de la Caritat i Casa de Beneficència de la vila. El deute es cancel·laria finalment el 1904 per 45.000 pessetes de l'època.⁷⁵

Entre el 1840 i el 1924 es conserven tretze documents. Destaca la sèrie d'actuacions contra la Junta de Aguas de la Acequia Nueva de la Huerta Mayor de Aspe⁷⁶ entre el 1877 i el 1881, en un context de recrudescència dels conflictes amb les viles situades riu amunt per l'intent d'aquestes d'ampliar els seus regadius històrics. Els veïns d'Asp, a causa d'una concòrdia signada amb la vila d'Elx el 8 d'abril de 1840 davant del cap polític de la província,⁷⁷ podien regar les terres a la vora del riu i edificar-hi molins sempre que no desviaren l'aigua. Amb el temps, com veurem més avant, els propietaris d'aigües d'Elx trobarien més efectiu aconseguir la propietat de terres i molins.

Per fi, tenim constància dels conflictes, a principis del segle xx, amb la societat Nuevos Riegos El Progreso, pel domini sobre les canalitzacions de la xarxa de reg històrica. El 1915 la Comunitat de Propietaris autoritzà l'ús de les canalitzacions de la séquia Major a Nuevos Riegos El Progreso. Posteriorment, l'1 de maig de 1923 signà un contracte d'arrendament amb la societat Riegos de Levante per 10.000 pessetes anuals.⁷⁸

PATRIMONI (1.3.)

Entre el segle xix i la primera meitat del xx, la Junta i la Comunitat de Propietaris van desplegar una estratègia d'adquisició de patrimoni, fonamentalment dirigida a la compra de finques rústiques i molins. La gestió d'aquest patrimoni es faria, en general, mitjançant la figura de l'arrendament. A més a més, l'arxiu custodia un conjunt d'escriptures notarials que testimonien la titularitat dels particulars sobre drets d'aprofitament d'aigua de reg.

BÉNS IMMOBLES (1.3.1.)

En general són escriptures notarials, totes vinculades a l'adquisició de propietats per la Junta o per la Comunitat de Propietaris, a vegades conjuntament amb els propietaris de Marxena. En total són 89 documents des de 1811 a 1961. Un bon nombre d'aquests es refereixen a propietats –terres i molins– situades al terme d'Asp –i també a Novelda–, immediates al riu Tarafa o al Vinalopó, en un intent de control i aprofitament de zones molt sensibles per al regadiu il·licità.

Es compren finques immediates al riu per tal d'evitar desviacions de l'aigua, per tal de controlar els brolladors que alimenten el riu Tarafa; però, també, per tal d'intentar trobar nous recursos hídrics per al regadiu il·licità. Aquest últim objectiu també va dirigir l'adquisició d'explotacions mineres.⁷⁹ El Decret-llei de mines de 29 de desembre de 1868 permetia les excavacions en terrenys públics i privats prèvia

⁷⁵ ACPASMPE, sig. 71/1. Hi ha una nota sobre la cancel·lació en el mateix document.

⁷⁶ ACPASMPE, sig. 38/6, 45/28, 47/33.

⁷⁷ Referència en una certificació posterior (ACPASMPE, sig. 53/9). L'arxiu també conserva esborranys de les bases que havien de regir la concòrdia (sig. 40/38).

⁷⁸ ACPASMPE, Memòries presentades per la Junta Directiva el gener de 1916 i gener de 1924, sig. 51/47 i 51/49. També es conserva un esborrany de 1917 d'un contracte pel qual s'autoritzava la utilització a Nuevos Riegos El Progreso, per 4.008 pessetes anuals, dels braçals de la séquia Major per a portar aigua de les elevacions segona i tercera.

⁷⁹ Tenim tres testimonis de 1882 a 1916 (ACPASMPE, sig. 43/47, 44/16, 40/6), a més de referències als llibres d'actes.

concessió administrativa, tot aplicant la llei d'utilitat pública en benefici de les empreses mineres. Per aquesta llei també s'havien de regir els afloraments d'aigües subterrànies.⁸⁰

A més de les escriptures d'adquisició, hi hem inclòs també els trasllats notariais de documents relacionats amb les propietats adquirides.⁸¹ No podem afirmar taxativament que tots els documents entre particulars tinguen relació amb les finques adquirides, però creiem que no té un altre sentit que avui es troben a l'arxiu de la Comunitat de Propietaris.

Finalment, la sèrie també inclou algunes escriptures –entre el 1906 i el 1908– de compra de terres per on havia de passar el canal de desviació del pantà, notes del registre de la propietat i del cadastre –totes del segle XX– i una sèrie d'escriptures relacionades amb l'adquisició el 1958 d'una finca a la partida de Las Tiesas, al terme de Villena, amb una instal·lació de prospecció d'aigua dolça denominada El Lancero.⁸²

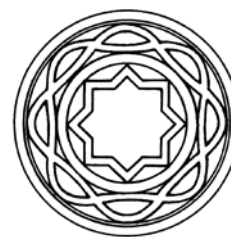
ARRENDAMENTS (1.3.2.)

Es pot considerar una sèrie complementària de l'anterior. Inclou 35 documents entre el 1837 i el 1935, la majoria escriptures notariais d'arrendament de propietats al terme d'Asp –entre aquestes, els molins del Río i Pavía– i, majoritàriament, a favor de veïns d'aquesta població. També inclou documents relacionats amb l'arrendament de l'explotació de la central elèctrica del salt que va generar el canal de desviació del pantà. Es tracta de dos expedients d'adjudicació del 1923 i 1934, i d'altres documents relacionats, fins al 1935.

TÍTOLS DE PROPIETAT (1.3.3.)

Inclou 37 documents atorgats entre el 1898 i el 1964, en tots els casos escriptures notariais. 20 d'aquests són testaments, escriptures de divisió de béns, filloles, escriptures de compravenda, totes les quals testimonien la titularitat sobre els drets d'aprofitament d'aigua de la séquia Major. En algun cas l'escriptura porta nota d'inscripció del dret en el llibre de propietat de la Comunitat de Propietaris. La resta dels documents (17) són escriptures de venda atorgades pel president a favor de diversos associats de drets d'aprofitament d'aigua dels pous de la finca El Lancero, a la partida de Las Tiesas, de Villena.⁸³

El reglament de 1911 dictava (art. 11) que els canvis de titularitat havien d'inscriure's en els llibres de propietat de l'entitat i obligava a

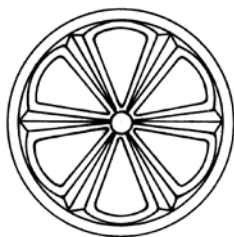
⁸⁰ Antonio M. MACÍ, «Del jardín de las Hespérides a las Islas Sedientas. Por una historia del agua de Canarias, c. 1400-1990», en C. BARCIELA i J. MELGAREJO (eds.), *El agua en la historia de España*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2000, p. 223-225. L'autor comenta, per a Canàries, l'aflorament d'aigües per empreses hidràuliques, sota l'autorització d'explotacions mineres, en detriment de brolladors que alimentaven recursos públics o utilitzats pels regants. També, pel que fa a aquest punt, a principis del segle XX, P. Ibarra es feia ressò de l'actiu moviment al voltant dels aquífers de la conca del Vinalopó i els nombrosos registres d'explotacions mineres i denunciava que tot allò només tenia com a objectiu l'aigua, i així «mermar las aguas allí donde la Naturaleza las manifiesta espontáneamente para llevárselas a otros puntos más bajos, dando a entender, sin duda, para que los oscuros terratenientes no se asusten, que lo que se busca es carbón», *Estudio acerca de la institución del riego en Elche, op cit.*, p. 82.

⁸¹ Un exemple són les filloles, les adjudicacions de legítimes i les compra vendes entre particulars del molí fariner que el 1901 va ser venut per Andrés Cremades

Botella i Vicente Pavía Cerdán al Común de los Regantes de Elche (ACPASMPE, sig. 44/1) i que posteriorment serviria com a presa del canal de desviació abans de l'entrada del pantà.

⁸² Segons informació del secretari de l'entitat, la Comunitat de Propietaris intentà, sense èxit, signar un contracte de subministrament amb l'Ajuntament il·licità de l'època.

⁸³ El repartiment de quartes entre els propietaris va ser la forma de finançar entre els propietaris la compra de la finca i de l'aflorament.

presentar el document públic que justificava aquest fet, després de la corresponent inscripció del dret al Registre de la Propietat. És a dir, només s'havia de presentar l'escriptura notarial, però, com veiem, si més no de vegades, a la seu de la Comunitat quedava el trasllat notarial.

Pel que fa a aquest punt, un element que servirà per a donar legitimitat legal a la separació de terra i aigua, dins del context privatitzador del segle XIX, va ser el recurs a la inscripció registral. En efecte, un reial decret de 23 de maig de 1845 va crear les «Contadurías de Hipotecas», antecedent del Registre de la Propietat, obert l'1 de gener de 1863. Encara que els protocols notarials i els llibres d'aigües asseguraven la legitimitat dels drets sobre l'aigua de reg, la inscripció registral es va convertir en una pràctica generalitzada per tal de garantir la propietat.

ADMINISTRACIÓ (2)

Hi ha dues funcions bàsiques pel que fa a la gestió administrativa de tota entitat: una és la gestió administrativa general, és a dir, la realització d'una sèrie d'activitats quotidianes que permeten el funcionament de la institució; l'altra, la gestió dels recursos que la sustenten.

ADMINISTRACIÓ GENERAL (2.1.)

Les distintes sèries que conformen aquesta subsecció inclouen la documentació derivada de la comunicació amb institucions, empreses i particulars; les sol·licituds, tant d'empreses com de particulars o associacions; els registres de la distribució i venda diària d'aigua i tots els documents derivats de la gestió administrativa quotidiana i de les tasques de manteniment de la xarxa de reg.

ADMINISTRACIÓ DE LA SÉQUIA MAJOR I DEL PANTÀ (2.1.1.)

Inclou documents i expedients derivats de la gestió de la séquia Major i el pantà de 1718 fins a 1944. Pel que fa al segle XVIII, hi ha expedients de l'Ajuntament sobre la séquia Major i de la Junta de Propios y Arbitrios sobre el pantà. A partir del XIX, la majoria pertanyen a la Junta i a la Comunitat de Propietaris, relacionats amb obres diverses, amb els projectes d'ampliació del regadiu pels pobles superiors de la conca del Vinalopó, sobre el personal de l'entitat, sobre explotacions mineres, etc.

CORRESPONDÈNCIA (2.1.2.)

Hem trobat testimonis de la comunicació amb altres organismes o amb els particulars des de l'any 1736 i hem inclòs dues carpetes amb correspondència des del 1964 al 1976. Encara que la nostra descripció aplegava fins a l'any 1965, en aquest cas no ens va semblar correcte separar documents que es trobaven a l'arxiu formant una unitat.

El volum més important de documentació correspon al període posterior a 1910. Vam trobar un fum de cartes disperses dins les caixes d'arxiu d'Ibarra i, en alguns casos, fins i tot, dins del sobre i sense obrir. Vam procedir a agrupar-les i ordenar-les cronològicament. Hem respectat les agrupacions sobre un determinat assumpte, com per exemple, un petit lligall sobre les obres de desviació del pantà a principis del segle XX, que inclou, entre d'altres, comunicacions de Santiago Ortiz Mazón, director de les obres, i de l'enginyer consultor, Próspero Lafarga.

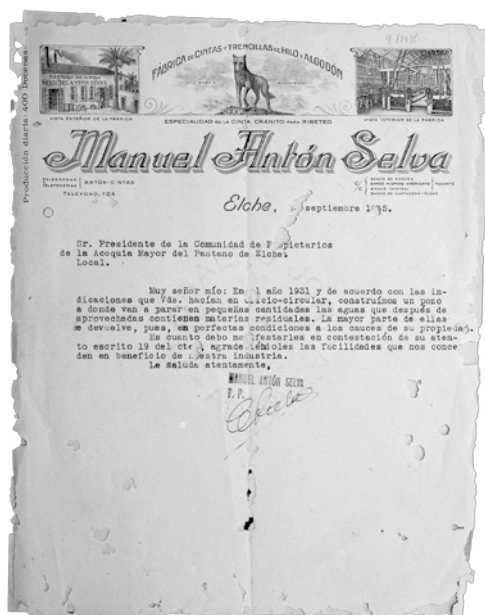
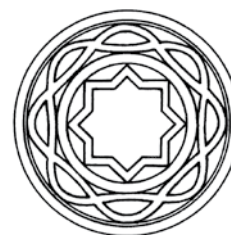

Fig. 8. 1935, setembre. Manuel Antón Selva, fabricant de tèxtils per a espadnyes, comunica al president de la Comunitat que la seua empresa no vessa a la séquia productes contaminants, ja que es desvien a un pou.

SOL·LICITUDS (2.1.3.)

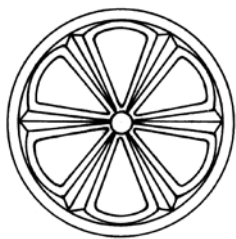
Dirigides a la Junta i, posteriorment, a la Comunitat de Propietaris entre el 1793 i el 1949. La majoria són peticions de particulars demanant autorització per a preses d'aigua de la séquia, per a fer obres, per a vessar aigües pluvials, etc. En general, la Junta Directiva era, i és encara avui, l'encarregada de resoldre les peticions, i les seues decisions es troben als llibres d'actes. Quatre documents incorporaven plànols i els hem descrit individualment.⁸⁴

LLIBRES DIARIS DE VENDA D'AIGUA (2.1.4)

El reglament de 1911 preveia que el dipositari (capítol VIII, art. 57.1), el secretari-contrallibre (capítol IX, art. 63.10) i els ajudants del «fiel-partidor» (capítol X, art. 69.1) portaren registre diari de l'aigua venuda, compradors, preu i partidor de presa. Malgrat això, a l'arxiu només hem trobat una sèrie de llibres del 1939 al 1954, tots, llevat d'un, per triplicat (dipositari, secretari i «fiel»). A més a més, també es conserven un llibre de repartiment diari d'octubre de 1921 a octubre de 1922 i una relació també diària de març i abril de 1935.⁸⁵

⁸⁴ Es tracta de tres sol·licituds d'autorització per a edificar molins dels anys 1878, 1879 i 1884 (sig. 47/39, 47/40 i 47/41) i una, de 1912, de La Popular Eléctrica de Elche, propietària d'una parcel·la a l'hort de Gil, per a traslladar la presa d'aigua de la dobla que servia l'esmentat hort (sig. 49/8).

⁸⁵ ACPASMPE, sig. 62/15 i 58/14.

VENDES D'AIGUA DE LA SÉQUIA MAJOR PER A DESPESES (2.1.5.)

Per tal de poder pagar les despeses generals de manteniment de la xarxa de reg i els salaris dels empleats, els administradors de la séquia Major tenien la facultat de procedir a la venda d'aigua durant una sèrie de dies. El 1531, segons Pedro Ibarra, els oficials de la vila acordaren que es pogueren vendre dos dies i dos nits per tal d'executar obres. Uns anys després, el 1561, ordenaven que la renda obtinguda de la venda d'una o més tandes de reg es destinara a cobrir les despeses de la neteja general o altres de necessàries.⁸⁶

La venda d'aigua com a forma de finançament de les despeses comunes ha sigut una activitat quotidiana en l'administració de la séquia Major al llarg del temps. L'arxiu conserva una sèrie de quaderns units a un llibre de comptes del 1590 al 1613,⁸⁷ un quadern aïllat de 1676 i una sèrie més o menys contínua entre el 1706 i el 1966 (amb dues llacunes importants entre 1833-1866 i 1877-1938). Els quaderns del XVIII arrepleguen només la certificació de la venda i el preu total; a partir del XIX, les anotacions inclouen quartes d'aigua venudes, comprador, partididor de presa de l'aigua i preu. Durant el període d'administració municipal, els jurats del Consell foral, i després els regidors de l'Ajuntament borbònic, eren els encarregats d'ordenar les vendes. Una vegada constituïda la Junta de Propietaris, serà aquesta l'encarregada de fer-ho, i posteriorment el reglament de 1911 (art. 44.7) assenyalarà com una de les competències de la Junta Directiva fixar el nombre de dies de venda.

Sembla que, antigament, un criteri comú va ser no perjudicar els drets dels propietaris ni provocar una mínima alteració dels torns de reg. Així, les vendes es farien preferiblement en diumenge i en dies festius. Un exemple: les 63 vendes que es feren entre el 1777 i el 1782, totes es feren en diumenge. També s'aprofitava l'època de pluges: el 27 de febrer de 1803 una Junta General de Propietaris ordenava que es vengueren, mentre durara l'abundància d'aigua, dos fils de dia i dos de nit, i deixava a la Junta Particular la forma de portar-ho a efecte «sin que redunde en perjuicio de los dueños propietarios».⁸⁸

VENDES D'AIGUA DOBLE (2.1.6.)

Es conserva documentació des de 1675 fins a 1802, amb una sèrie de volums que reuneixen diversos anys, fins al 1772, i, a partir d'ací, relacions anuals. Aquests arrepleguen tot el procés generat per l'administració –l'Ajuntament fins al 1760 i, després la Junta de Propios y Arbitrios–, procés que conclou en l'acte de venda: compareixença del pantaner davant de les autoritats per a comunicar l'entrada d'aigua a l'embassament i dies aproximats de venda d'acord amb el volum, estimat amb algun tipus de senyal en el vas del pantà;⁸⁹ acord de les autoritats, pel

⁸⁶ P. IBARRA, *Estudio acerca de la institución del riego en Elche*, op. cit., p. 182-183 i 191.

⁸⁷ Aquests s'han inclòs amb els comptes de la Séquia Major, ja que formen part indisoluble dels llibres de comptes.

⁸⁸ Llibre d'actes, 1803-1815 (ACPASMPE, sig. 41/7).

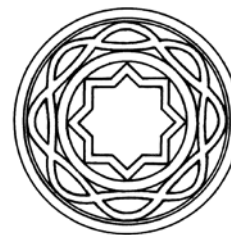
⁸⁹ «Solamente deve continuar [la venda] hasta que el agua estanca-da en el pantano llegue al punto determinado del sencillo», acorda la Junta de Propios y Arbitrios el 7 de maig de 1787. Uns dies després, el 4 de juny, acorda que es notifique al pantaner que «a la hora acostumbrada sierre el doble» (ACPASMPE, sig. 8/4).

qual s'ordena al pantaner que alce la paleta per tal de deixar eixir l'aigua doble i la dels particulars;⁹⁰ diligència de publicació del ban o edicte que anuncia l'acte de venda; i, per fi, el testimoni d'aquest.⁹¹ Un llistat arreplega noms dels compradors, volum d'aigua comprada i preu pagat.

El contingut dels documents constitueix una font primària per al seguiment del preu de l'aigua en l'últim quart del segle XVIII, dels compradors i del volum d'aigua que compren. Ens dona informació sobre el funcionament efectiu de la presa durant aquests anys. Així s'hi constaten vendes d'aigua posteriors a 1793, quan teòricament una forta avinguda hauria d'haver enrunat totalment la presa.⁹² Per fi, també ens informen sobre la disponibilitat d'aigua en el terme, bé per avingudes, bé per transvasament de cabals des de Villena. Pel que fa a aquest punt, hem de dir que l'any 1689 Villena autoritzà l'aprofitament per Elx, uns mesos a l'any, de l'aigua acumulada al canyissar del terme.⁹³ El producte de la venda de l'aigua transvasada era utilitzat per al finançament de les despeses municipals. Però, l'aigua embassada per les pluges, arran dels processos judicials de la vila amb la Casa de Llanos, destinada en un principi a pagar les obres de Santa Maria, es destinaria a pagar les pensions degudes des de la construcció de l'embassament.⁹⁴ El 1760 el municipi contractà l'arquitecte Marcos Evangelio per al projecte de dessecament de la llacuna de Villena, projecte que no es portaria a efecte i que, a principis del segle XIX, seria dut a terme per la monarquia.⁹⁵

OBRES I MANTENIMENT DE LA SÉQUIA MAJOR (2.1.7.)

Els treballs de manteniment de la xarxa eren continus. Malgrat això, la majoria de les actuacions només es reflecteixen en les decisions que arrepleguen els llibres d'actes i en les notes dels comptes, ja que, normalment, no donaven lloc a un expedient. Així, aquesta sèrie només arreplega 53 documents entre el 1752 i el 1960. Amb tot, és segur que s'ha produït la pèrdua de documents, i no en temps massa llunyans. Si més no, ens sembla estrany no haver trobat cap expedient posterior a

⁹⁰ «Por el sitado conducto o paleta dejan salir, de la embalsada, otra tanta agua como deve salir por propia de los ynteresados en los ylos de agua de dicha asequia. Y aquella mitad se reputa por doble y se vende diariamente con asistencia de un regidor, y la otra mitad se parte entre los particulares ynteresados que en aquel día tienen su tanda». Expedient instat pel síndic personer del comú davant l'alcalde ordinari el 26 de gener de 1770 sobre unes vendes ordenades per l'alcalde major (ACPASMPE, sig. 4/9).

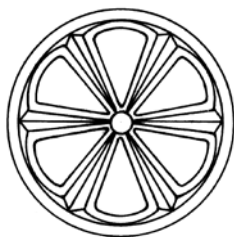
⁹¹ «Dadas las ocho oras de la mañana, por medio de Francisco Plaza, pregonero, se empezaron a correr los nueve ylos de agua doble, y se fueron rematando en ylos, medios ylos y quartas, en la forma acostumbrada y según las posturas que se ofresian». Acte de venda de 31 de maig de 1776 (ACPASMPE, vendes d'aigua de 1776, sig. 8/2).

⁹² G. JAÉN, *op. cit.*, p. 40-41. L'autor assenyala que el suposat enrunament va ser arreplegat per P. Ibarra en diversos escrits, malgrat l'existència de documentació municipal on es constaten diverses obres de reparació de l'embassament.

⁹³ P. IBARRA, *Estudio acerca de la institución del riego en Elche, op. cit.*, p. 22-29.

⁹⁴ Les rendes es destinaven a Santa Maria, però «respecto de que el Real y Supremo Consejo de Castilla ha declarado dicha agua por propio de esta villa, ha mandado asimesmo que el producto que de sí diere dicha agua sirva para pagar los censos que se tomaron para la construcción del pantano» (ACPASMPE, vendes d'aigua des del 3 d'octubre de 1743 fins al 16 de març de 1759, sig. 33/3). Es conserva a l'arxiu un llibre de vendes dels anys 1706 a 1743 amb el títol *Llibre de les vendes d'aigua doble de la obra de Santa Maria de la vila de Elig, que comensa en lo any 1706* (sig. 32/4).

⁹⁵ Les actes de la Junta de Propietaris de principis del segle XIX arrepleguen la decepció per part dels pobles inferiors de la conca, que esperaven el benefici de les aigües. Així, el 25 de setembre de 1805, un informe fet a petició del Real Acuerdo, exposa que s'esperava que el desaigüe servira per a expandir el regadiu, però, ben al contrari no havien aplegat els tan desitjats cabals i, a més a més, Asp, Novelda, Elda, Monfort i Saix havien augmentat les boqueres i preses, per la qual cosa aplegava menys aigua a Elx (ACPASMPE, Llibre d'actes, 1803-1815, sig. 41/7, s. f.).

1938, excepte dos de 1960 referents a la canalització d'aigua des de l'afiorament El Lancero de Villena.

Els documents testimonien la reparació de partidors, prioritària per a una correcta distribució de l'aigua, i de la séquia mare. També a l'assut o presa que captava l'aigua del riu i la derivava a la séquia Major. *Els taulons*, *La mitja lluna de les taules*, *Los tablachos* o altres denominacions denoten el caràcter efímer de l'edificació i la necessitat de reparacions, sobretot, després de les riuades. Al costat es trobava la casa de les Taules, que, segons un testimoni de 1924, estava al costat del molí de Bushell –el molí dels Magros–, i era utilitzada per a guardar els portons i les taules de la séquia Major.⁹⁶ La majoria dels expedients de les primeres dècades del segle xx es refereixen a obres de revestiment amb ciment del llit de les séquies i a la canalització subterrània, desviació i anivellament dins de la ciutat.

OBRA DEL PANTÀ (2.1.8.)

Inclou una sèrie de documents i expedients relacionats amb obres o projectes d'obres abans de la cessió del pantà al comú dels regants. Es conserva el testimoniatge d'un primer projecte de desviació de les aigües a l'entrada del pantà datat l'any 1671, un petit grup del segle xviii, la majoria instruits per la Junta de Propios y Arbitrios, i la resta posteriors a la cessió de 1842, fins al 1958, de vegades projectes de millora que no s'arribaren a fer. En total, vint-i-set documents i expedients entre el 1671 i el 1954 i una carpeta, que, sota el títol *Mejoras del pantano*, reuneix documentació de diversos projectes entre el 1936 i el 1958.

OBRES DEL CANAL DE DESVIACIÓ DEL PANTÀ (2.1.8.1.)

En 1902 es fa l'última gran actuació al pantà: desviar les aigües del riu Vinalopó per tal d'evitar l'augment de la salinitat de l'aigua del riu per la mateixa salinitat de l'interior del vas de l'embassament.

Es conserva el projecte original subscrit l'1 de febrer de 1902 per l'enginyer Santiago Ortiz Mazón, així com també el projecte de presa i canalització de Marxena, subscrit pel mateix enginyer.⁹⁷ Tots dos formaven part d'un programa integral de millora del regadiu il·licità, del qual només es va portar a efecte l'esmentat canal i la canalització d'un tram de la séquia de Marxena.⁹⁸

Part de la documentació es trobava dispersa en diverses caixes. És el cas d'un conjunt de trenta-sis documents, que hem ordenat seguint el decurs de les actuacions administratives. L'últim és un projecte de galeria de drenatge i col·lectora de les aigües del subsòl del riu Tarafa i part del Vinalopó per a conduir-les al canal de desviació, subscrit per l'enginyer Marcellino Bagnasco.⁹⁹

⁹⁶ Procés de José Gómez Valdivia contra la Comunitat de Propietaris (ACPASMPE, sig. 39/1).

⁹⁷ ACPASMPE, sig. 48/2 i 48/1 respectivament.

⁹⁸ El treball de Próspero Lafarga, ja citat, és en essència un informe del projecte i de les obres executades.

⁹⁹ ACPASMPE, sig. 49/3.

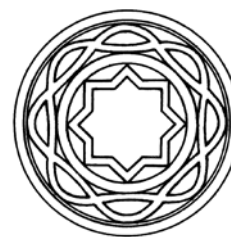
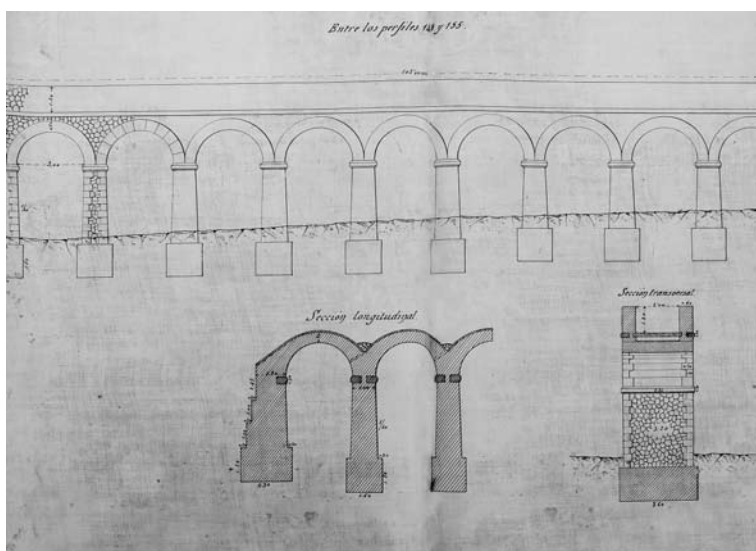

Fig. 9. 1906, desembre, 1. Plànol d'un dels aqüeductes del projecte de replanteig del canal de desviació del pantà, subscrit per l'enginyer Santiago Ortiz Mazón (sig. 49/1).

PLÀNOLS (2.1.9.)

Inclou 28 plànols des del segle XVIII fins al 1957, els quals van ser separats en algun moment que desconeixem de l'expedient original del qual formaven part. Malgrat això, pel que fa al segle XVIII, tenim a vegades referències històriques a partir d'estudis realitzats sobre la documentació municipal. Es pot destacar un testimoni gràfic anònim d'un tram de la séquia Major sense datació, dos plànols del pantà –l'un de 1732, subscrit per l'enginyer Alejandro de Retz, i l'altre de 1751, del mestre d'obres José Terol–, com a conseqüència de projectes de desviació de les aigües del riu a l'entrada de l'embassament; un plànol de la llacuna de Villena signat per Marcos Evangelio, pertanyent al projecte de desaigüe per a l'aprofitament en el regadiu il·licità, etc. L'últim document és un plànol de la finca El Lancero de Villena de 1957.

ADMINISTRACIÓ ECONÒMICA (2.2.)

La gestió econòmica de la institució forma la tercera i última secció del fons documental generat per la institució, amb la sèrie més voluminosa de l'arxiu: els comptes de la Séquia Major, amb 226 registres.

NÒMINES. REGISTRES DE PAGAMENT DE SALARIS (2.2.1.)

La documentació sobre personal que ha aplegat fins a nosaltres s'arreglega en els llibres d'actes (nomenaments, etc.), els comptes (pagaments) i les memòries i projectes de pressupostos de l'entitat. La sèrie que tractem només inclou deu unitats entre el 1943 i el 1953, tots

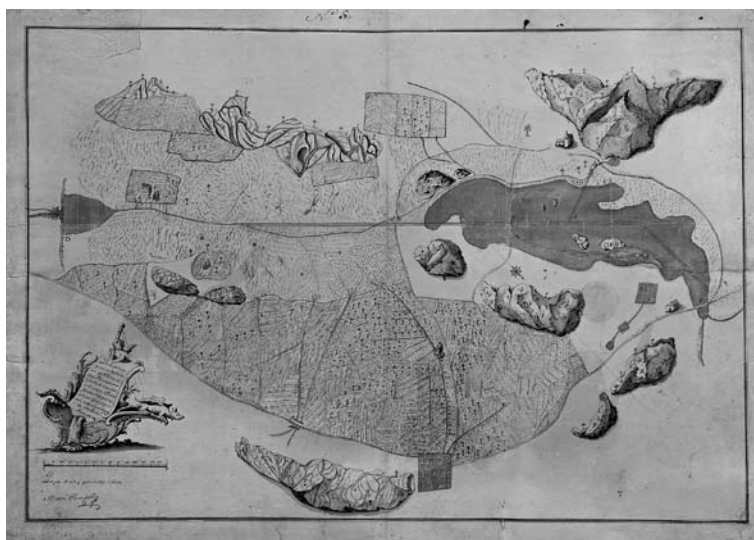
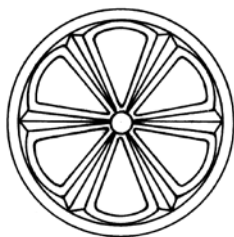

Fig. 10. 1760, març, 28. Plànol del projecte de desaigüe de la llacuna de Villena per a l'aprofitament en el regadiu il·licità, projecte no portat a terme i per al qual es va contractar l'arquitecte Marcos Evangelio (sig. 122).

llibres oficials de pagament de salaris, excepte una sèrie de talons de rebuts individuals de salaris entre 1953 i 1966.

COMPTES DE LA SÉQUIA MAJOR (2.2.2.)

És la sèrie més voluminosa del fons, amb documents entre 1590 i 1964 (falten els comptes de 1965). Obri la relació un *Llibre de comptes de la Clavaria de la Séquia Major*, format per quaderns cosits amb els comptes anuals de 1590 a 1613, i cadascun amb un altre quadern o «llargueret» en què consten les tandes venudes pels jurats per a despeses.¹⁰⁰ Aquest volum és una excepció, ja que la resta de documents són relacions anuals. Segueixen els comptes de 1650-51 i 1659-60 i, a partir d'aquí, una seqüència relativament contínua, per la qual cosa es pot considerar la sèrie més completa del fons documental. Fins a l'any 1945 trobem, en general, d'una part, un memorial –amb càrrec i data– o el retiment de comptes de l'administrador; i, de l'altra, el volum de lliurances, rebuts, etc. A partir de 1949 apareixen lligalls amb els estats mensuals, «cargaremes» –ingressos– i lliurances.¹⁰¹ Una vegada aprovats, després de la revisió per dos jutges comptadors nomenats pel municipi, i, posteriorment, per dos vocals nomenats pels propietaris, es passava relació a la Séquia de Marxena de la part tocant a les despeses comunes.

Els comptes constitueixen una font imprescindible per a conèixer l'administració econòmica de la Séquia Major, en aportar informació de primera mà sobre la relació d'ingressos i despeses. A més a més, són

¹⁰⁰ ACPASMPE, sig. 59/1

¹⁰¹ També hi ha un diari d'ingressos i despeses de 1954 a 1963 (ACPASMPE, sig. 67/2).

el principal testimoni de la gestió quotidiana i material. Ens informen sobre els treballadors de la séquia, sobre les tasques que efectivament realitzaven i sobre el seu salari; però, també, sobre treballs, periòdics o eventuals, fets per ferrers, picapedrers, obrers de vila, fusters, etc. Tots els anys s'escurava la séquia, l'assut o presa de derivació i la resta d'infraestructures, així com les fonts d'Asp, que abastien el regadiu il·licità. En temps passats tots aquests treballs mobilitzaven un important nombre de treballadors: els comptes arrelleguen tant els pagaments com una relació dels treballs realitzats. Finalment, hi trobem tot tipus de despesa més o menys extraordinària, com, per exemple, les 54 lliures que es pagaren per arranjar els partidors que havien destrossat les tropes franceses en la Guerra de Successió.¹⁰²

The image shows a page from a historical account book. At the top, there is a title in cursive: 'Comptes de la Séquia Major'. Below the title is a list of names and amounts, organized into columns. The names are written in a cursive hand, and the amounts are in a smaller, more legible hand. On the right side of the page, there is a circular seal or stamp with a geometric design. The overall appearance is that of an old, handwritten document.

Fig. 11. 1815. Comptes de la Séquia Major: jornals per la neteja des de la casa de les Taules al molí de Traspalacio (sig. 30/3).

Finalment, hi trobem tot tipus de despesa més o menys extraordinària, com, per exemple, les 54 lliures que es pagaren per arranjar els partidors que havien destrossat les tropes franceses en la Guerra de Successió.¹⁰²

RACIONALS DE LLIURANCES DE LA CLAVARIA (2.2.3.)

Només inclou set documents del 1734 al 1765, tots del període d'administració municipal. Són relacions on el clavari anotava els lliuraments que anava fent. Llavors, els racionals contenen la mateixa informació que la data del memorial inclòs en els comptes.

COMPTE DE LA COMISSARIA D'OBRES (2.2.4.)

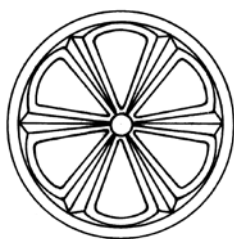
Només han arribat fins a nosaltres 19 documents entre el 1812 i el 1836. Arrelleguen informació fonamentalment sobre despeses de manteniment i de neteja de la xarxa, que estaven al càrrec del vocal comissari d'obres. És una sèrie complementària dels comptes de la Séquia Major.

COMPTE DE L'OBRA DEL PANTÀ (2.2.5.)

Tenim tres quaderns de comptes de la construcció del pantà de 1633 –d'abril i des de juliol fins a octubre– i de 1636 –de gener fins a maig.¹⁰³

¹⁰² Comptes 1706-1707 (ACPASMPE, sig. 6/5).

¹⁰³ ACPASMPE, sig. 18/13 i 18/14.

No sabem quan van ser incorporats a l'arxiu de la Séquia Major, però constitueixen una font excepcional, ja que són l'únic testimoni directe que es conserva del procés constructiu.

L'arxiu conserva també un llibre aïllat de la clavaria del pantà, posterior a l'edificació de la presa –des del 13 de juliol de 1661 fins al 12 de juliol de 1662– que arreplega dades d'obres que són una continuació del procés constructiu, per això l'hem inclòs en aquesta sèrie. Per fi, es troben els comptes de les obres de rehabilitació de la presa, entre el 1842 i el 1843.¹⁰⁴

COMPTES DEL PRODUCTE DE LA VENDA DE L'AIGUA DOBLE (2.2.6.)

Es conserven 13 quaderns de comptes entre el 1743 i el 1760. Arrepleguen el retiment de comptes per l'administrador del producte de l'aigua doble del pantà, amb càrrec i data i, no sempre, rebuts, notes de despeses i lliuraments.

Aquests fons s'utilitzaven per a pagar, entre altres despeses: la visita anual d'inspecció del pantà que feien els regidors de la vila, la neteja dels assarbs i séquies que facilitaven la conducció de l'aigua de Villena –i el regal per Nadal a Cristóbal de Mergelina, alferes major de la dita ciutat, per donar suport a les demandes d'Elx–, les obres de manteniment de la presa, els salaris del pantaner, de l'administrador, dels regidors per assistir a les vendes, de l'escrivà per

Fig. 12. 1755-1757. Dibuix de la Mare de Déu de l'Assumpció per a la construcció de la capella del pont de Santa Teresa, inclòs en l'expedient de reedificació obert per l'Ajuntament després de la riuada del 31 d'octubre de 1751 (sig. 21/20).

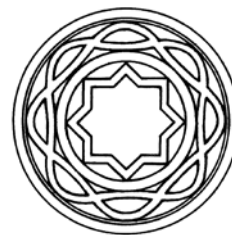
¹⁰⁴ ACPASMPE, sig. 18/15 i 3/12.

la presa de comptes, del contrallibre per prendre nota de les vendes, el cens degut als Vaïllo de Llanos i les despeses dels plets que portava la vila contra la dita casa.

DOCUMENTACIÓ ALIENA AL FONDS (3)

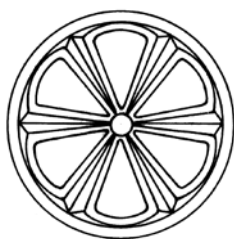
Hem fet un últim apartat amb la documentació totalment estranya al fons. La majoria procedeix del municipi i es tracta d'un conjunt de documents diversos i sense relació. Probablement van arribar a l'arxiu amb altres relacionats amb el reg. Trobem així, per exemple, un llibre de comptes de l'almodí municipal de grans de 1537, un llibre de comptes de la Universitat de Sant Joan de 1677, l'expedient de reconstrucció del pont de Santa Teresa, després de la riuada de 1751, etc.

També hi ha un petit conjunt de documents dispersos de la Séquia de Marxena, del 1736 al 1936; set documents aïllats –la majoria impresos– de les societats de reg per elevació de les aigües del Segura, que utilitzaven, com hem vist adés, les canalitzacions de la séquia Major; i, per fi, una sèrie d'impresos: periòdics, un catàleg publicitari d'una empresa de maquinària i d'altres.

BIBLIOGRAFIA

- ÀLVAREZ FORTES, A. M., «El comerç il·licità a finals del segle xv: un exemple, Ferrando de Madrit», *La Rella*, 7 (1999), p. 9-21.
- *El sentit de la mort en l'Elx medieval: un llibre de clàusules testamentàries de l'església de Santa Maria (1294-1444)*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1997.
- AZUAR, R., «Espacio hidráulico y ciudad islámica en el Vinalopo. La huerta de Elche», en *Agua y territorio. I Congreso de Estudios del Vinalopó*, Ajuntament de Petrer - Ajuntament de Villena - Caixa de Crèdit de Petrer, Petrer, 1998, p. 11-31.
- BRUNHES, J., *L'irrigation, ses conditions géographiques, ses modes et son organisation dans la péninsule ibérique et dans l'Afrique du Nord*, C. Naud, Paris, 1902.
- CABANES CATALÁ, M. L., *El Còdex d'Elx*, Consell Valencià de Cultura, València, 1995.
- GIL OLCINA, A., «El regadío en Elche», *Estudios Geográficos*, XXIX, 110 (febrer, 1968), p. 527-574.
- *La propiedad de aguas perennes en el sureste ibérico*, Universitat d'Alacant, Alacant, 1993.
- GUINOT RODRÍGUEZ, E. i SELMA CASTELL, S., *Las Acequias de Elche y Crevillente*, Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, València, 2003.
- IBARRA Y RUÍZ, P., *Estudio acerca de la institución del riego de Elche y origen de sus aguas con exposición histórica de antecedentes para conocer el tandeo, reparto, regadores públicos o partidores y régimen que se observa en la administración y venta de estas aguas*, Establecimiento Tipográfico de Jaime Ratés, Madrid, 1914.

- *Elche. Materiales para su historia*, Talleres tipográficos Ruiz de Lara, Cuenca, 1926.
- JAÉN I URBAN, G., *D'aigua i obres hidràuliques a Elx*, Universitat d'Alacant, Alacant, 1999.
- LAFARGA, P., *Los riegos en Elche*, Imprenta de Luis Esplá, Alacant, 1910.
- MACÍA HERNÁNDEZ, A. M., «Del jardín de las Hespérides a las *Islas Sedientas*. Por una historia del agua de Canarias, c. 1400-1990», en BARCIELA LÓPEZ, C. i MELGAREJO MORENO, J. (eds.), *El agua en la historia de España*, Universitat d'Alacant, Sant Vicent del Raspeig, 2000, p. 169-271.
- MALUQUER DE MOTES, J., «La despatrimonialización del agua: movilización de un recurso natural fundamental», en GARCÍA SANZ, A. i GARRABOU, R. (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea*, Crítica, Barcelona, 1985, p. 275-296.
- MARTÍNEZ, L. P., «El valor patrimonial universal dels regadius històrics valencians: el Palmerar i la Séquia Major d'Elx» (en premsa).
- PÉREZ MEDINA, T. V., «Enriquits i desposseïts. La propietat de l'aigua al Bocai-rent modern», *Alba. Revista d'Estudis Comarcals de la Vall d'Albaida*, 15 (2000), p. 53-65.
- Reglamento para el régimen y gobierno de la Comunidad de Propietarios de las aguas de la Acequia Mayor del Pantano de Elche*, Imprenta de Matías González Soler, Elx, 1912.
- ROCA DE TOGORES Y ALBURQUERQUE, J., «Memoria sobre los riegos de la villa de Elche, extractada de la inédita que ha escrito el Sr. D. Juan Roca de Togores y Alburquerque», inclosa en la «Memoria sobre el estado de la agricultura de la provincia de Alicante en 1848 del Comisionado regio de Agricultura Joaquin Roca de togores y Carrasco», en VIDAL OLIVARES, J. (int. i sel.), *Materiales para la historia económica de alicante, 1850-1900*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1986, p. 130-167.
- SERRANO I JAÉN, J., *De patricis a burgesos (les transformacions d'una oligarquia terratinent; Elx, 1600-1855)*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» - Ajuntament d'Elx, Alacant, 1995, p. 151-159.
- VERDÚ CANO, C., «Madinat Ils. Formació i desenvolupament d'una ciutat andalusina», en *Elx, una mirada històrica*, Ajuntament d'Elx, Elx, 2006, p. 105-125.